

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYAL POLİTİKA VE SOSYAL HİZMETLER ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KARABAĞ SAVAŞI’NIN GÖÇMENLERE VE
AZERBAYCAN’IN SOSYO-EKONOMİSİNE ETKİSİ
(1988 - 1994)

Rusif AKBAROV

2501181566

TEZ DANIŞMANI

Doç.Dr. Ali Osman BALKANLI

İSTANBUL – 2022

ÖZ

KARABAĞ SAVAŞI'NIN GÖÇMENLERE VE AZERBAYCAN'IN SOSYO - EKONOMİSİNE ETKİSİ (1988 - 1994)

RUSİF AKBAROV

Karabağ Savaşı, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği 1990'ların başından itibaren günümüze kadarki süreçte etkilerini birçok alanda çeşitli şekillerde sürdürmüştür. Azerbaycan topraklarının yüzde %20'sinin işgal edildiği bu savaşın bölge ve Azerbaycan için yıkımları oldukça ağır olmuştur. Karabağ Savaşı'nın neden olduğu göç krizi ve akabinde ülke ekonomisinin büyük bir buhrandan geçmesi ülke yönetimini ciddi anlamda zorlamıştır. Savaş sonucunda ülkenin karşı karşıya kalmış olduğu sorunların başında gelen zorunlu göçler ve ekonomik krizin etkilerini minimuma indirme konusunda süregelen yıllar içinde büyük adımlar atılmış, belirli başarılar elde edilmiştir. Bu süreçte araştırma konusu olarak işgal ve çatışmanın çözümü için farklı formatlarda düzenlenen görüşmeler ön planda olmuştur. Bununla birlikte savaştan muzdarip olarak kendi topraklarını terk etmek zorunda kalan insanların yaşantısı ve aynı zamanda bağımsızlığını yeni elde etmiş bir ülkenin savaştan kaynaklanan ekonomik sorunlarının üstesinden gelişi de oldukça büyük bir önem arz etmektedir. Böylelikle bu çalışmada, Karabağ Savaşı'nın nedenleri, bölgede gerçekleştirilen göç politikaları ve göç hareketleri gözden geçirilmiş, bu süreçte yaşanan olayların ekonomik alanda yansımaları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Karabağ, Ekonomik Kriz, Göçmen, Zorunlu Göç, Etnik Çatışma.

ABSTRACT

THE IMPACT OF THE KARABAKH WAR ON IMMIGRANTS AND AZERBAIJAN'S SOCIO-ECONOMIC (1988 - 1994)

RUSİF AKBAROV

The Karabakh War has continued its effects in many areas in various ways from the beginning of the 1990s, when Azerbaijan declared its independence, to the present day. The destruction of this war, in which 20% of the Azerbaijani lands were occupied, was very heavy for the region and Azerbaijan. The migration crisis caused by the Karabakh War and the subsequent crisis in the country's economy severely challenged the country's government. Over the years, great steps have been taken and certain successes have been achieved in minimizing the effects of forced migration and the economic crisis, which are among the problems faced by the country as a result of the war. In this process, the interviews held in different formats for the resolution of the occupation and conflict as a research topic have been at the forefront. However, the life of the people who had to leave their own lands due to the war, and at the same time, the overcoming of the economic problems of a country that has just gained its independence is of great importance. Thus, in this study, the causes of the Karabakh War, the migration policies and migration movements in the region were reviewed, and the economic reflections of the events experienced in this process were examined.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Economic Crisis, Immigrant, Forced Migration, Ethnic Conflict.

ÖNSÖZ

Karabağ Savaşı, Azerbaycan'a dair yapılan bilimsel çalışmalarda en fazla başvuru konu olarak birinciliğini sürdürmektedir. Nitekim Karabağ Savaşı ve akabinde yaşanan olaylar, devlet siyasetinin şekillenmesinde en önemli etkenlerden biri olmuştur. Azerbaycan, uluslararası sistemde de savaş ve işgal nedeniyle karşı karşıya kalmış olduğu sorunları sık sık gündeme getirmiş, böylelikle bu konuyu dış politikasının da öncelikli yönüne dönüştürmüştür. Savaştan kaynaklanan sorunların çözümü, ülkenin sosyal yaşantısının, ekonomisinin ve bu alanlarla kaçınılmaz bir etkileşim içinde olan diğer alanların yeniden yapılanması konusunda hayati gereklilik ifade etmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan'la ilgili yapılan araştırmalarda genel olarak savaşın nedenleri ve sonuçları konusuna büyük özen gösterilmiş, fakat savaşın ayrı ayrı alanlarda meydana getirdiği büyük yıkımlar yeterince incelenmemiştir. Bu çalışmanın ana amacı, savaş sonucunda zorunlu olarak göçmene dönüşen Azerbaycan Türklerinin bu yıllar içinde yaşadığı sorunlara dikkat çekmek, aynı zamanda savaşın Azerbaycan ekonomisindeki yansımalarının boyutlarını gözler önüne sermektir. Bu eserde, ekonominin büyük ölçekte zarar görmesine ve göçmen nüfusun uzun yıllar ciddi zorluklara maruz kalmasına neden olan bu savaşın ülkenin gelişimi konusunda hangi engellere yol açtığı sorusuna yanıt aranmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde, Karabağ sorununun çıkış noktasına dikkat çekilerek savaşın nedenleri irdelenmiştir. Rusya'nın bölgeyi işgal etmesi ve ardından bölgede gerçekleştirmiş olduğu göç politikası incelenerek, bu sürecin Karabağ'ın toplumsal yapısını hangi düzeyde etkilediğine dair önemli kanıtlara varılmıştır. Böylelikle birinci bölümde, Ermenilerin Azerbaycan'a dair toprak iddialarının ortaya çıkmasına zemin hazırlayan tarihsel süreç gözden geçirilmiştir.

Araştırmanın ikinci bölümünde ise, Azerbaycan'ın bağımsızlık elde ettiği sırada meydana gelen siyasi ve ekonomik süreçler üzerinde durulmuş, Karabağ Savaşı'nın hangi şartlar altında gerçekleştiği konusuna dikkat çekilmiştir. Tüm bunlarla birlikte Karabağ Savaşı'ndan direkt etkilenen Azerbaycan vatandaşlarının yanı sıra, çatışmanın alevlenmesi ile Ermenistan'dan sınır dışı edilen Azerbaycan Türklerinin de maruz kaldığı zorunlu göç olayı incelenmiştir.

Çalışmanın en önemli bölümü olan üçüncü ve sonuncu kısmında ise savaşın sonuçları kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Bu sonuçların göçmen nüfus ve ekonomi üzerindeki etkileri çeşitli yönlerden araştırılmış, göçmen sorunları ve ekonomik kriz arasındaki

bağlantının güçlülüğüne vurgu yapılmıştır. Ayrıca bu bölümde, Azerbaycan hükümetinin söz konusu sorunların çözümü konusunda izlemiş olduğu politika da gözden geçirilmiştir.

Bu çalışmanın gerçekleşmesinde başından sonuna kadar bilgileri ile beni yönlendiren, değerli tecrübelerini her aşamada benimle paylaşan, paylaşımları ile yolumu aydınlatan, kıymetli zamanını ayıran tez danışmanım değerli hocam sayın Doç.Dr.ALİ OSMAN BALKANLI'a teşekkürlerimi sunuyorum. Kütüphanelerin kullanım şartları kısıtlı olduğu pandemi sürecinde bir çok kaynağa erişmeme yardımcı olan arkadaşım Aytek Yusifsoy'a sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca desteğini her an hiss ettiğim, tüm eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi desteğini hiç eksik etmeyen değerli aileme çok teşekkür ederim.

Rusif Akbarov

İstanbul, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖNSÖZ.....	iv
TABLolar LİSTESİ.....	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KARABAĞ SORUNUNUN TARİHİ KÖKLERİ VE BÖLGEDEKİ GÖÇ HAREKETLERİ

1.1. Karabağın Tarihsel Konumu ve Tarihsel-Toplumsal Yapısı.....	5
1.2. Rusya'nın Güney Kafkasya'yı İşgal Etmesi ve Toplu Ermeni Göçleri.....	8
1.3. Rus Göç Politikasının Karabağ'ın Etnik Yapısına Etkileri.....	11
1.4. 1948-1952 yıllarında Azerbaycan Türklerinin Ermenistan SSC'den Zorunlu Göçü.....	13

İKİNCİ BÖLÜM

KARABAĞ ÇATIŞMASININ MEYDANA GETİRDİĞİ SAVAŞ VE GÖÇ DALGALARI

2.1. Sovyetler Birliği'nin Çöküşü Sırasında Bölgenin Ekonomik ve Siyasi Manzarası.....	17
2.2. Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan Sınır Dışı Edilmesi.....	20
2.3. Ermenilerin Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesine Yönelik Toprak İddiaları.....	22
2.4. Karabağ Savaşı ve Azerbaycan Topraklarının Ermenistan Tarafından İşgal Edilmesi.....	24

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
KARABAĞ SAVAŞI'NIN SONUÇLARI: GÖÇMEN KRİZİ VE EKONOMİK
SORUNLAR

3.1. İç ve Dış Göç Bağlamında Göçmenlik Olgusu: Zorunlu Göçlerin Azerbaycan'ın Demografik Profiline Etkileri.....	28
3.2. Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan Ekonomisinde Oluşturduğu Yıkımlar.....	32
3.3. Göç Mağdurlarının Sosyoekonomik Sorunları.....	36
3.4. Savaş ve Zorunlu Göçlerden Kaynaklanan Sorunlara Yönelik Devlet Politikası.....	39
SONUÇ.....	43
KAYNAKÇA.....	45
EKLER.....	65

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Çarlık Rusya Döneminde Karabağ'ın Etnik Yapısında Müslüman ve Ermenilerin Nüfus Dağılımı.....	65
Tablo 2: Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nde Nüfusun Etnik Yapısı.....	65
Tablo 3: İşgal Edilmiş Bölgelerin Tarım İşletmeleri ve Onların Teknik Teçhizatına Dair Bilgiler.....	66
Tablo 4: İşgal Edilmiş Bölgelerde Tarım ve Hayvancılıktan Elde Edilen Mahsul Üretimine Dair Bilgiler.....	67
Tablo 5: Mecburi Göçkünlerin Toplu Şekilde İskan Ettiği Yerler.....	68
Tablo 6: Mecburi Göçkünlere Tanınan Ayrıcalıklar.....	69

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
BM	: Birleşmiş Milletler
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
KDV	: Katma Değer Vergisi
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

GİRİŞ

Modern Azerbaycan Cumhuriyeti, uluslararası arenada coğrafi konumu, karbohidrojen zenginliği, bölgedeki ülkelerle köklü tarihi ilişkileri ve aynı zamanda güvenilir işbirlikçi imajı ile dikkat çekmektedir. Sonuncusu hariç tüm bu özellikler ülkenin Sovyetler Birliği'nin içinde olduğu zamanlarda da Azerbaycan'a yönelik ilgiyi körüklemiştir. Uluslararası sistemin bağımsız üyesine dönüştüğü 1991 tarihinden¹ itibaren ise ikili ve çok taraflı ekonomik anlaşmalardaki güven ve özverisi nedeniyle bu ilgi daha da katlanmıştır. Azerbaycan'ın uluslararası arenada imajını oluşturan birincil kaynaklardan olan ekonomik potansiyeli ise yıllar içinde Karabağ Savaşı'nın etkilerinden kurtulma konusunda ciddi zorluklar atlatmıştır. Bu bağlamda dikkat çekilmesi en önemli hususlardan biri Azerbaycan'ın bağımsızlıktan önceki süreçte ekonomik gücünün hangi seviyede olduğudur. Nitekim Sovyetler döneminde petrol sanayisinin yükselişe geçmesi ile tek yönlü bir ekonomik gelişim mevcut olsa da uzmanlar bu dönemde Azerbaycan'ın bağımsızlığa hazır olduğu kanısına varmıştır. Bu fikir, Azerbaycan'ın bütçe gelirlerinin onun harcamalarına oranla daha büyük olmasına dayanmıştır.² Sovyetler Birliği'nin çöküşü esnasında siyasi anlamda yeni bir oluşumun içine giren tüm SSCB ülkeleri gibi Azerbaycan ekonomisi de reformlara rağmen dengesini koruyamamıştır. Bu dönemde bağımsızlık sürecinin getirdiği problemlere Karabağ Savaşı gibi büyük bir sorunun eklenmesi ise doğal olarak sosyal ve ekonomik anlamda krizi kaçınılmaz bir hale getirmiştir. 1980'lerde SSCB'de etnik çatışmaların yeniden gündeme gelmesi, akabinde Ermenilerin toprak iddialarının da daha sesli bir duruma gelmesi göç sorunlarını da tetiklemiştir. Ermenistan SSC'de yaşayan ve bu ülkenin vatandaşı olan yüz binlerce Azerbaycan Türkü bu sürecin ilk kurbanları olarak göçe zorlanmıştır. Böyle büyük bir göç dalgası devam ederken ise Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde savaş çıkması yeni göçlerin başlamasına sebebiyet vermiştir. Bunun sonucunda ise Azerbaycan Türkleri kendi ülkelerinde zorla yerinden edilmiştir. Bu bağlamda planlı olmayan ve yönetilmesi oldukça zor olan göç hareketleri ekonomiyi daha da kötü bir durumun içine sokmuştur.

Karabağ Savaşı arifesinde gerçekleşen zorunlu göçler Azerbaycan'ın maruz kaldığı göç hareketlerinin bir nevi devamı niteliğinde olmuştur. Bölgenin toplumsal yapısını ciddi anlamda etkileyen göçler öncelikle Rus işgalleri ile başlamış, daha sonra ise Çarlık Rusya ve Sovyet

¹ Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi resmi internet sayfası, 2016, (çevrimiçi), 27 Ekim 2021 tarihinde https://republic.preslib.az/az_d1.html adresinden alınmıştır.

²Elçin Süleymanov, Osman Nuri Aras, **Azərbaycan İqtisadiyyatı (Azerbaycan Ekonomisi)**, Bakü: Şarg-Garb, 2016, s.10.

Rusya'nın esareti altındayken devam ettirilmiştir. Bu bağlamda, araştırma konusu olarak seçilen dönemle birlikte daha öncesinde gerçekleştirilen göçler de kronolojik olarak gözden geçirilmiş ve bu göçlerin ortak özellikleri irdelenmiştir.

Konunun Günümüzdeki Aktüelliği

Azerbaycan'ın bağımsız olduğu son 30 yıllık süreç içinde her zaman işgal ve işgalin sonlandırılması ön planda tutulmuş, uluslararası sistemin dikkatini bu alana çekmek amacıyla daha çok görüşmeler sürecine dair bilimsel çalışmalar yürütülmüştür. 2020 senesinde Azerbaycan'ın yeni bir savaşla topraklarını işgalden kurtarması ile uzun yıllar dondurulmuş bir şekilde devam eden çatışma yeniden aktif duruma gelmiştir. Bununla birlikte işgal süresinde Azerbaycan'ın maddi anlamda yaşamış olduğu kayıpların yeniden hesaplanması da gündeme gelmiştir. Bu gereklilik dikkate alınarak çalışmanın ana konusunun savaşın göçmenlere ve ekonomiye etkisi olarak seçilmesine karar verilmiştir.

Savaştan etkilenen yüz binlerce insan evlerini terk ederek Azerbaycan'ın güvenli bölgelerine sığınmıştır. Fakat bu bölgelerin birçoğu yaşam için en temel ihtiyaçların karşılanmasında bile oldukça zayıf kalmıştır. Bu bağlamda göçten muzdarip olan insanlar tren vagonlarında, Sovyet döneminden kalma eskimiş ve yıkılma tehlikesi taşıyan devlet binalarında, çamurdan veya kamıştan yapılan evlerde, çadırlarda, en iyi halde akrabalarının yanında hayata tutunmaya çalışmıştır. Böyle zorlu yaşam şartlarında işsizlik, bulaşıcı hastalıklar, barınma ve gıda yetersizliği göçmenlerin durumunu daha da kötüleştirmiştir. Göçmen nüfusun bir anda patlaması ise zaten savaşın etkisiyle çökmüş olan ekonominin yükünü daha da ağırlaştırmıştır. Söz konusu sorunlar her ne kadar aşılması oldukça zor olsa da bu sürecin incelenmesi, izlenen politikaların, hayata geçirilen programların araştırılması büyük önem arz etmektedir. Böylelikle elde edilen sonuçlar benzeri krizlerin aşılmasında yol gösterici örnekler olabilir.

Konuyla İlgili Literatürün Değerlendirilmesi

Karabağ Savaşı, Azerbaycan bilimsel kaynaklarında ve Azerbaycan'la ilgili yapılan araştırmalarda en çok dikkat çeken konu olmuştur. Savaşın ülkenin bağımsızlık elde etmesi ile birlikte ortaya çıkması ve bu savaşın etkilerinin uzun bir süre Azerbaycan'ın gündeminden hiç düşmemesi konunun önemini daha da arttırmıştır. Bu bağlamda Karabağ konusunun kökleri, bölgede oluşan çatışmanın neden ve sonuçlarına dair birçok çalışma yapılmıştır. Azerbaycan Devlet Tarih Enstitüsü'nün büyük bir titizlikle hazırlamış olduğu **Dağlık Karabağ**

Münakaşası isimli kitap, bu konuya dair birçok alana ışık tutmuştur. Azerbaycan'ın büyük tarihçi ve araştırmacıları Yakup Mahmudov, Kerim Şükürov, Giyaseddin Geybullayev'in eserlerinde de Karabağ Savaşı ve bölgeye dair önemli bilgiler verilmiştir. Örneğin, bu çalışmanın yazılmasında Mahmudov ve Şükürov'un birlikte yazdığı **Karabağ: Gerçek Tarih, Deliller ve Belgeler**, Giyaseddin Geybullayev'in **Karabağ: Etnik ve Siyasi Tarihine Dair** gibi eserler oldukça önem arz etmiştir. Elçin Süleymanov ve Osman Nuri Aras'ın **Azerbaycan Ekonomisi** isimli eseri ise Karabağ Savaşı'nın ekonomik yönlerinin değerlendirilmesi açısından gerekli olmuştur. Bu bağlamda Elhan Süleymanov ve Vurgun Süleymanov'un **Ermenistan'ın Azerbaycan'a Karşı Silahlı Tecavüzü ve İşgalin Ağır Sonuçları** başlıklı çalışmasının altı çizilmelidir. Ayrıca konuya dair resmi veriler, hukuki mevzuat, Azerbaycan'ın önemli medya kuruluşlarının yayınladığı haberler, hükümetin ve uluslararası kurumların rapor ve analizleri zengin kaynaklar olarak araştırmanın çok yönlü olmasına sebep olmuştur. Genel olarak tez yazımında Azerbaycan Türkçesindeki eserlerin incelenmesine üstünlük verilmiş, konunun birincil kaynaklardan aktarılmasına gayret gösterilmiştir.

Konunun Araştırılmasında Amaç ve Elde Edilen Bulgular

Birinci Karabağ Savaşı'nın 20 Mayıs 1994 yılında ateşkes anlaşmasıyla sona ermesi³ ve çatışmanın çözümü konusunda uzun bir süre hiçbir ilerlemenin kayda alınmaması literatürde büyük bir duraksama dönemi olarak yerini almış olsa da bu dönem savaşın etkilerinin ortadan kaldırılması konusunda oldukça önemli olmuştur. Çatışma taraflarının görüşmeler sürecine aktif katılmasına rağmen sorunun barış yolu ile çözülmesi konusunda kayda değer bir gelişmenin olmaması gerilimi sürekli tırmandırmış ve ikinci bir sıcak savaşın çıkmasının kaçınılmaz olduğu anlaşılmıştır. Görüşmeler masasına tarafların yanı sıra çatışmanın çözümü konusunda ilgili olan kurum ve ülkelerin de katılması sürecin yeni bir boyut kazanmasına neden olmuştur. Öncelikle belirtilmelidir ki, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile uluslararası bir çatışmaya dönüşen Dağlık Karabağ sorunu, sadece Azerbaycan ve Ermenistan için değil aynı zamanda tüm bölgenin güvenliği açısından ciddi bir açık olmuştur. Bu güvenlik açığının kapatılması konusunda çatışmanın çözümü konusunda direkt sorumluluk alan AGİT Minsk Grubu ve diğer güçler başarısız kalmıştır. Böylelikle çalışmanın amacı, tüm bu süreçte zorlu yaşam şartları altında hayatını sürdüren göçmenlerin ve savaştan büyük bir darbe alan Azerbaycan

³ Sergey Markedonov, "Bişkek Protokolu Ateşkəsə Çağıran Bir Bəyanatdır, Diplomatik Bir Layihə Deyil (Bişkek Protokolu Ateşkese Çağıran Bir Beyanattır, Diplomatik Proje Değildir", 15 Mayıs 2020, (çevrimiçi), 27 Ekim 2021 tarihinde <https://ordu.az/az/news/165213/biskek-protokolu-ateskese-cagiran-bir-beyanatdir,-diplomatik-bir-layihe-deyil-sergey-markedonovun-meqalesi-> adresinden alınmıştır.

ekonomisinin sorunlarına dikkat çekmek olmuştur. Araştırmada, Azerbaycan'ın bu sorunlara ve tüm negatif etkilere rağmen izlediği gelişim yolu incelenmiştir.

Bu bağlamda, çalışmada ele alınan savaş kaynaklı etkilerin doğru bir şekilde anlaşılması açısından göçmen krizine neden olan göç hareketleri arasındaki farka da dikkat çekilmiştir. Etnik ayrımcılığa maruz kalarak Ermenistan'dan sınır dışı edilen Azerbaycan Türklerinin Azerbaycan'a sığınması dış göç hareketleri bağlamında, savaş sırasında çatışma bölgesindeki vatandaşların Azerbaycan'ın diğer bölgelerine göç etmeleri ise iç göç hareketleri bağlamında araştırılmıştır. Bu zorunlu göçmenlerin birinci gurubu yani dış göç mağdurları Azerbaycan bilimsel kaynaklarında “kaçkın”, ikinci gurubu yani iç göçten muzdarip olanlar ise “mecburi göçkün” olarak adlandırılmıştır. Bu durum ilk olarak hukuki mevzuata 29 Eylül 1992 yılında dönemin Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibey'in imzaladığı 311 Sayılı Kanun'la dahil olmuştur.⁴ Genel olarak bu dönemde zorunlu göçe maruz bırakılan tüm Azerbaycan Türklerine yönelik devlet politikası aynı ana hatlar doğrultusunda şekillendirilmiştir. Süregelen yıllar içinde ise bu iki guruba yönelik yaklaşımda farklılıklar meydana gelmiş, sosyal, hukuki ve ekonomik alanda yeni programlar yürürlüğe konulmuştur. Tüm bunlarla birlikte dikkat çekilmesi gereken en öncelikli husus, her iki göç hareketinin Azerbaycan ekonomisi üzerindeki yansımalarının savaşın etkilerini daha da ağırlaştırmış olmasıdır. Savaş döneminde ülke ekonomisinde oluşan üç ve hatta dört basamaklı enflasyon durumun ciddiyetini özetlemiştir.⁵ Göçmen sorunu ve ekonomik kriz söz konusu dönemde ve sonrasında Azerbaycan'ın gelişimi önünde belirli engellere neden olmuştur. Fakat bu engellerin sadece bu ülke ile sınırlanmadığı araştırma sonucunda elde edilen sonuçlarla bir kez daha kanıtlanmıştır. Nitekim bu savaş, bölge ekonomisini de ciddi bir şekilde etkileyerek, özellikle Ermenistan'ı bölgede kurulan ekonomik ilişkiler ağının dışında bırakmıştır. Çalışma sırasında elde edilen bulgular temelinde, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Karabağ Savaşı'nın ülke ekonomisi ve göçmenler üzerindeki etkilerini minimuma indirme konusunda büyük bir özveri gösterdiğini, bununla birlikte tüm bu etkilerin günümüze kadar belirli düzeylerde devam ettiği kanısına varılmıştır. Böylelikle bu eserde, Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan ekonomisine etkileri ve göçmen sorunu ele alınarak Karabağ Savaşı konusunda yapılmış araştırmalara katkı sağlanmıştır.

⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, Qaçqınlar və Məcburi Göçkünlərin Statusu Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Kaçkınlar ve Mecburi Göçkünləri Statüsü Haqqında Azərbaycan Cumhuriyeti Kanunu), 29 Eylül 1992, (çevrimiçi), 22 Aralık 2021 tarihinde <http://www.e-qanun.az/framework/7750> adresinden alınmıştır.

⁵ Tabib Hüseyinov, “Return and its Alternatives: A Case Study on The Armenian-Azerbaijani Conflict”, **Forced Displacement in The Nagorny Karabakh Conflict: Return and its Alternatives**, Londra, Conciliation Resources, Ağustos 2011, s. 35.

BİRİNCİ BÖLÜM

KARABAĞ SORUNUNUN TARİHİ KÖKLERİ VE BÖLGEDEKİ GÖÇ HAREKETLERİ

1.1. Karabağın Tarihsel Konumu ve Tarihsel-Toplumsal Yapısı

Karabağ, Azerbaycan'ın en eski yaşam alanı olarak ülkenin sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel hayatının şekillenmesinde oldukça önemli rol oynamıştır. Bu yüzdendir ki, bölgenin işgale maruz kaldığı yıllar içinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü konusunda taviz vermeyeceği sürekli kesin bir dille ifade edilmiş, bu konunun Azerbaycan için beka meselesi olduğu konusunda kararlı bir duruş sergilenmiştir. Karabağ Savaşı'nın somut nedenleri Soğuk Savaş'ın sonlanması ve yeni dünya düzeninin oluştuğu 1980'lerin sonu 1990'ların başında meydana gelmiş olsa da Karabağ sorununun tarihi daha eskiye dayanmaktadır. Azerbaycan topraklarının Rus göç politikasının hedefine dönüşmesi ile başlayan süreç, öncelikle Güney Kafkasya'nın toplumsal yapısının değiştirilmesine, bölgeye yönelik toplu Ermeni göçleri ile Türk-Müslüman etnik gücünün zayıflatılmasına ve akabinde Azerbaycan Türkleri ile Osmanlı Devleti (sonrasında ise Türkiye Cumhuriyeti) arasındaki ilişkilerin fiziksel olarak kısıtlanmasına hizmet etmiştir. Osmanlı Devleti'ni ve onun siyasi varisi olan Türkiye Cumhuriyeti'ni bölgedeki varlığı açısından her zaman büyük bir tehdit olarak gören Rusya, Ermeni koridorunu kurarak yeni bir devletin oluşumunda önemli rol oynamıştır.⁶ XIX. yüzyılda yayılcı politikasının en önemli istikameti olarak Kafkasya'yı seçen Çarlık Rusya, bu dönemde İran'ın Türk soylu Kacarlar tarafından yönetilmesini ve onun hemen yanı başında Osmanlı gibi büyük bir gücün varlığını dikkate alarak dengeleri değiştirmeye çalışmıştır. Bu amaçla dini ve etnik farklardan yararlanan Rus hükümeti, Türk-Müslüman gücüne karşın kendine Gürcü ve Ermenilerden oluşan Hristiyan dayanak kurmuştur.⁷ Ermenistan'ın siyasi oluşum süreci, Azerbaycan Türklerinin kendi ana vatanlarından zorla kovulması sonucunda tamamlanmıştır. Modern Ermenistan Cumhuriyeti'nin siyasi merkezi olan Erivan şehrinin de dahil olduğu Batı Azerbaycan topraklarının “Ermenileştirilerek” benimsenildiğine dair tarihi gerçeklikler göz önündedir. Böylelikle de çalışmanın ilk bölümü, Karabağ sorununun çıkış noktasını tam anlamıyla incelemek amacıyla bölgede gerçekleşen en önemli siyasi gelişmelere

⁶ Burcu Özdemir, “19. Yüzyıl Türk-Rus Savaşlarında Ermeni Faktörü”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2020, s.8.

⁷ Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2009, s. 39.

ve göç hareketlerine ayrılmıştır. Bu amaca uygun olarak ise öncelikle Ermenilerin Azerbaycana yönelik toprak iddiaları zincirinin en son halkası olan Karabağ'ın tarihine ve demografik yapısına dair bulgular gözden geçirilmiştir.

Tarihen Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin coğrafi sınırları genel olarak sabit kalmış olsa da siyasi oluşumların da etkisi ile bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Karabağ, Kura ve Aras nehirleri ile Küçük Kafkas Dağları arasındaki bölgeye verilmiş isimdir. Bu topraklara verilen “Karabağ” ismine ilk olarak VII. yüzyıl kaynaklarında rastlanmıştır, XII. Yüzyıl itibarıyla ise bu toponiminin kaynaklarda oldukça sık sık kullanıldığı gözlemlenmiştir.⁸ “Karabağ” adı “kara” (gara) ve “bağ” kelimesinin birleşiminden oluşmuştur. Kara kelimesi, Türkçe “siyah” anlamı ile birlikte, aynı zamanda “büyük”, “koyu”, “kalın” anlamlarını da ifade etmektedir. Farsçadan Azerbaycan Türkçesine geçen “bağ” kelimesi ise bahçe demektir. Böylelikle Karabağ kelimesinin “büyük bahçe”, “kalın bahçe” gibi anlamlar taşıdığı belirtilmektedir.⁹

Antik Çağ'da Karabağ bölgesi Albanya Devleti'nin¹⁰ içinde Uti, Arsak ve Paytakaran eyaletlerinin sınırları dahilinde kalmıştır. İlk Orta Çağ'da ise bu bölge Uti ve Arsak eyaletleri ile sınırlanmıştır. Söz konusu dönemde, Kura ve Aras nehirleri arasındaki bölgede Utiler, Albanlar, Gargarlar, Sakalar gibi Türk soylu kavimler yaşamıştır.¹¹ VII. yüzyılda Arap işgallerine kadar Albanya'nın Uti eyaleti “Aran”, Arsak ise Ağvan ismi ile tanınmıştır. “Karabağ”, Aras ve Terter nehirleri arasındaki bölgeyi ifade eden bir toponimi olarak ortaya çıkmıştır.¹² Genel olarak ise Karabağ'ın düzen bölgesinde yani Aran'da yaşayan kavimler İslam dinini kabul etmiş, dağlık bölgede yaşayanlar ise Hristiyan olarak kalmıştır. Alban Kilisesi Rusya tarafından Ermeni Kilisesine tabi edilmiştir. Böylelikle İslam dinini kabul etmeyerek Hristiyan kimliğinden vazgeçmeyen Alban kavimleri zaman içinde Ermenileşmiştir.¹³ Bu durumu Rus tarihçi Veliçko şu şekilde özetlemiştir: “... Günümüzde bu Hristiyanlar daha önce kendilerinin Ağvan (red: Arsak) Katalikosluğu'na tabi olduklarını

⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı resmi internet sayfası, “Qarabağın Tarixi (Karabağ'ın Tarihi)”, t.y., (çevrimiçi), 28 Ekim 2021 tarihinde <https://mod.gov.az/az/qarabagin-tarixi-075/> adresinden alınmıştır.

⁹ Azerbaycan Milli İlmler Akademisi Tarih Enstitüsü, **Dağlıq Qarabağ Münaqışəsi (Dağlık Karabağ Çatışması)**, Bakü, Prezident Kitabxanası (Cumhurbaşkanı Kütüphanesi), 2005, s. 7.

¹⁰ Antik ve Erken Orta Çağ'da mevcut olmuş Albanya Devleti Arnavutluk'la karıştırılmamalıdır.

¹¹ Bahtiyar Hasanov, “Kuzey Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesinin Tarihi Coğrafyası”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. II, No: 34, 2018, s. 450.

¹² Reşit Göyüşov, **Qarabağın Keçmişinə Səyahət (Karabağ'ın Geçmişine Seyahat)**, Bakü, Azerbaycan Devlet Matbaası, 1993, s. 6.

¹³ Gıyaseddin Geybullayev, **Qarabağ Etnik və Siyasi Tarixinə Dair (Karabağ Etnik ve Siyasi Tarihine Dair)**, Bakü, Elm, 1990, s. 133-134.

kabul etmeyerek kendilerini Ermeni olarak tanımlamış ve onlarla karışmıştır¹⁴”. Görüldüğü üzere Karabağ’da Hristiyanlığın kökleri bölgeye sonradan göç ettirilmiş Ermenilere değil, çok daha eskiye Albanlara dayanmaktadır. Hristiyanlığın Karabağ’ın dağlık bölgelerindeki izlerine dayanarak Ermenilerin bu bölgeye hak iddia etmesi oldukça absürt görünmektedir. Tüm bunlarla birlikte Ermeniler bu bölgenin “Arsak” ismi ile tanınması konusunda ciddi çalışmalar yapmıştır. Fakat bu kelimenin de etimolojik kökeni Türkçeden gelmektedir. Nitekim Azerbaycan Türkçesinden gelen “Ersak” kelimesini teşkil eden “er”– cesur, yiğit; sak – Türk kavimlerinden olan Sakaların adından alınmıştır. Bu kelimenin Ermenicede hiçbir anlam taşımaması, bölgenin etnik yapısında, sosyal ve siyasi hayatında Türklerin oynadığı rolün oldukça eskiye dayandığını bir kez daha kanıtlamaktadır.¹⁵

Tarihi kaynaklara istinaden Karabağ, IX.-X. Yüzyıllarda Saciler, X. yüzyılda Salariler, XI.-XII. yüzyılda Şeddadiler, XII.-XIII. yüzyılda Selçuklular ve Atabegler, XIV. yüzyılda Hülakiler, XV. yüzyılda ise Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin yönetimi altında olmuştur. Yani bu yüzyıllar içinde Karabağ, siyasi süreçlerden Azerbaycan sınırları içinde geçmiştir.¹⁶ Sonrasında ise Safevilerin yönetimi altında olan bu bölge, Safevi-Osmanlı savaşları sırasında birkaç kez el değiştirmiş olsa da bu süreç içinde Türkler tarafından yönetilmiş, toplumsal düzeyde her zaman Türk etnik yapısı ön planda olmuştur. Bununla birlikte bölgedeki Hristiyanların yaşam koşulları konusunda zorluk çıkarılmamış, onlara dini kimlikleri üzerinden baskı gösterilmemiştir. Fakat Rusya’da hakimiyeti elde eden I. Petro, kendi yayılcılık politikasının çıkarları temelinde bu topraklardaki Hristiyan nüfusu kullanmaya başlamıştır. Petro’dan sonraki Rus çarları da bu siyasi geleneği sürdürmüştür. Safeviler Devleti’nin çöküşünün hemen ardından Azerbaycan topraklarında iktidara geçen Nadir Şah ise, kendisine karşı gelen Türk nesillerine karşı Hristiyanları kullanmıştır.¹⁷ Karabağ’da oluşturulan beş Hristiyan meliklik bu amaca hizmet etmiş ve sonraki dönemlerde Ermeni bölücülüğünün temel dayanak noktasına dönüşmüştür.

Nadir Şah öldürüldükten sonra Azerbaycan topraklarında yeni siyasi oluşumlar meydana gelmiştir. Hanlıklar şeklinde kurulan bu oluşumlar içerisinde en önemlilerinden biri ise Karabağ Hanlığı olmuştur. Karabağ Hanlığı Nadir Şah döneminde (1736-1747) baskı

¹⁴ Vasily Lvoviç Veliçko, **Кавказ: Русское Дело и Междуплеменные Вопросы (Kafkaz: Russkoye Delo i Mejduplemennyye Voprosy)**, Bakü, Elm, 1990, s. 34.

¹⁵ Vagif Bayramov, “Qarabağ da, Arsax da Türk Tayfalarına Məxsus Qədim Toponimlərdir (Karabağ da, Arsax da Türk Kavimlerine Mahsus Kadim Toponimlerdir)”, **Xalq Qəzeti (Halk Gazetesi)**, 29 Kasım 2016, s. 10.

¹⁶ Yunus Hüseyinov, **Qarabağ Tarixi Mənbələrdə (Karabağ Tarihi Kaynaklarda)**, Bakü, Şuşa, 2012, s. 30.

¹⁷ Akif Nağı, **Qarabağ Mühəribəsi (Karabağ Savaşı)**, Bakü, MBM-R, 2009, s. 5-6.

görerek Horasan'a sürgün edilmiş Türk sülalesi Cavanşirlerden olan Penahali Han tarafından kurulmuştur. Sürgünde olan Türklerin yeniden Karabağ'a dönmesini sağlayan Penahali Han bölgede Türk-Müslüman gücünün sarsılmasına izin vermemiştir.¹⁸ Görüldüğü üzere Azerbaycan topraklarının büyük devletlerin savaş alanına dönüşmediği ve Rusya'nın bölgeyi tam anlamıyla etkisi altına almadığı dönemlerde Karabağ'da toplumsal yapı oldukça sabit ve barışçıl özellikler temelinde inşa edilmiştir.

1.2. Rusya'nın Güney Kafkasya'yı İşgal Etmesi ve Toplu Ermeni Göçleri

Nadir Şah İmparatorluğu'nun tarihe karışması ile hanlıklara bölünen Azerbaycan toprakları dışarıdan gelecek her türlü tehlikeye karşı savunmasız duruma gelmiştir. Bölgede merkezi yönetimin olmaması ve hanlıklar arasındaki ilişkilerin çoğu zaman kötü olması, bu toprakların kaderinin yeniden çizilmesinde Rusya, İran ve Osmanlı gibi büyük devletlerin güç savaşının önemini daha da arttırmıştır. Bu savaşlar sonucunda imzalanan anlaşmalarla bölgenin siyasi manzarası ve demografik yapısı büyük ölçekte değiştirilmiştir. Bu süreçten öncelikle Azerbaycan'ın Erivan, Nahçıvan ve Karabağ bölgeleri etkilenmiştir. Tarihen Batı Azerbaycan topraklarının siyasi merkezi olan günümüzde ise Ermenistan'ın başkentine dönüşen Erivan şehri Rus göç politikalarının kurbanı olmuştur. Nadir Şah İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra oluşan Erivan Hanlığı aynı zamanda bu hanlığa dahil olan toprakların nüfusu Müslüman Türklerden oluşmuştur ve yüzyıllar boyu Türkler tarafından yönetilmiştir. Daha 1655'de bölgeye seyahat eden Fransız Jean-Baptiste Tavernier kentte sadece Müslümanların yaşadığını belirtmiştir.¹⁹ Toplu Ermeni göçleri projesi, Rusya'nın İran ve Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlar esnasında hazırlanmıştır. Bu planın ana hatları İran'da görevde olan Rus Büyükelçi A.S. Griboyedov tarafından geliştirilmiştir.²⁰

Azerbaycan'ın kuzeyinin Rusya tarafından işgal edilmesi bu planın yürürlüğe girmesi için önemli zemin olmuştur. 1804 yılında başlayan Rusya-İran Savaşı 1813'de Gülistan Antlaşması'nın imzalanması ile sona ermiş, böylelikle anlaşma şartlarına göre Azerbaycan toprakları bu iki ülke arasında ikiye bölünmüştür. Yani iki güçlü devletin karşı karşıya geldiği savaşın kaybedeni aslında Azerbaycan olmuştur. Bu olaydan sonra İran'ın yenilgiyi hazmetmemesi ve Rusya'nın yeni topraklar elde etme isteği iki ülke arasındaki gerilimi yeniden

¹⁸ Tofik Mustafazade, **Qarabağ Xanlığı (Karabağ Hanlığı)**, Bakü, Sabah, 2010, s. 30.

¹⁹ Sabir Esedov, **Ermənistan Azərbaycanlılarının Tarixi Coğrafiyası (Ermenistan Azerbaycanlılarının Tarihi Coğrafyası)**, Bakü, Gençlik, 1995, s. 12.

²⁰ Yakup Mahmudov, **İrəvan Xanlığı - Rusiya İşğalı və Ermənilərin Şimali Azərbaycan Köçürülməsi (1747-1828), (Erivan Hanlığı - Rusya İşgali ve Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'a Göçürülmesi (1747-1828))**, Bakü, CBS, 2010, s. 14.

tırmandırmıştır. 1826-1828 yılında gerçekleşen savaş sonucunda ise Rusya, daha önceki savaşta elde edemediği Erivan ve Nahçıvan Hanlıklarını da etkisi altına almıştır.²¹ Bu sırada Rusya, Osmanlı ile girdiği savaştan da galip ayrılmış, Edirne Antlaşması (1829) ile taraflar savaşın bittiğini ilan etmiştir. Türkmençay Antlaşması'nın XV. maddesine²², Edirne Antlaşma'sının ise XIII. maddesine²³ göre Ermenilerin İran'dan ve Osmanlı topraklarından Kuzey Azerbaycan topraklarına özellikle de Erivan, Karabağ ve Nahçıvan'a göçü başlamıştır.

Ermenilerin toplu göçlerini planlamak ve yönetmek amacı ile Erivan ve Nahçıvan'da göç komiteleri oluşturulmuş, bununla birlikte göçmenlerin bu sürece uyum sağlaması amacı ile onlar 6 seneye kadar tüm vergi yüklerinden muaf ilan edilmiştir. Ayrıca İran'dan alınan tazminattan Ermeniler için pay ayrılmıştır. Resmi kaynaklara göre 1828-1830 yılları içinde İran'dan Azerbaycan'a 40 bin, Osmanlı Devleti'nden ise 90 bin Ermeni göç ettirilmiştir. Resmi olmayan kaynaklarda ise bu sayının 200 bini geçtiği belirtilmiştir.²⁴ Bu bilgiyi tarihçi Nikolay Şavrov da doğrulamış, tüm Güney Kafkasya'daki 1,3 milyonluk Ermeni nüfusunun 1 milyondan çoğunun Ruslar tarafından bölgeye getirildiklerini itiraf etmiştir.²⁵ Bu göç dalgası bittikten sonra da söz konusu bölgelerde yine de Türk-Müslüman nüfus çoğunlukta kalmıştır. Buna rağmen Rusya, 1828 yılında Ermeni Vilayeti'nin temelini atmıştır. Bu olayın ardından Azerbaycan Türklerine yönelik zorunlu göç politikalarına başlanmış, özellikle Erivan ve Karabağ bölgelerindeki Türk nüfus ciddi baskılara maruz kalmıştır.²⁶

XX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Ermeniler şiddet eylemlerine başlayarak Azerbaycan'ın birçok bölgesinde mezalimler yapmıştır. İlk dalga, 1905-1907 yılları arasında Çarlık Rusya'da meydana gelen siyasi olayların yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim Çar yönetimi, etkisi altında olan tüm topraklarda kontrolünü kaybetmemek için etnik farklılıkları

²¹ Kerim Şükürov, "Türkmençay Müqaviləsi, Gülistan Müqaviləsi və Onun Ətrafında Diplomatik Çəkişmələr (Türkmençay Antlaşması, Gülistan Antlaşması ve Onun Üzerine Diplomatik Çekişmeler)", **Respublika**, No:32, 10 Şubat 2012, s. 6-7.

²² Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, No:36, Erzurum, 2008, s. 191.

²³ Burcu Özdemir, "19. Yüzyıl Türk-Rus Savaşlarında Ermeni Faktörü", **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, 2020, s. 7.

²⁴ Yakup Mahmudov, Kerim Şükürov, **Qarabağ: Real Tarix, Faktlar və Sənədlər (Karabağ: Gerçek Tarih, Deliller ve Belgeler)**, Bakü: Tahsil, 2005, s. 34.

²⁵ Nikolay Şavrov, **Новая Угроза Русскому Делу в Закавказье: Пресвитерианская Республика Мугар Инародчам (Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkaze: Presviterianskaya Respublika Mugar İnarodcham)**, Bakü, Elm, 1990, s. 63.

²⁶ Tablo 1: Çarlık Rusya Döneminde Karabağ'ın Etnik Yapısında Müslüman ve Ermenilerin Nüfus Dağılımı, "XIX-XX Əsrin Əvvəllərində Qarabağ Əhalisinin Etnik Tərkibi (XIX-XX. Yüzyılların Başında Karabağ Ahalisinin Etnik Tərkibi)", 2020, (çevrimiçi), 21 Aralık 2021 tarihinde <https://qarabag.com/xix-xx-%C9%99srin-%C9%99vv%C9%99ll%C9%99rind%C9%99-qarabag-%C9%99halisinin-etnik-t%C9%99rkibi-c%C9%99dv%C9%99l/> adresinden alınmıştır.

kullanmış, halklar arasındaki gerilimin sıcak çatışmaya dönüşmemesi için hiçbir önleyici adım atmamıştır. Bu yıllar içinde binlerce Azerbaycan Türkü katledilmiş, yüzlerce köy yakılıp yıkılmıştır.²⁷ Ermeniler bundan sonra da Azerbaycan Türklerine yönelik katliamlar yapmaktan çekinmeyerek 1918 yılında şiddet eylemlerini had safhaya yükseltmiştir.

1905 yılında Ruslardan destek alarak silahlanmış Ermeni gurupları Azerbaycanlıların yaşadıkları köylere saldırmaya başlamıştır. Şubat ayının ilk günlerinden Bakü’de başlayan olaylar, kısa bir süre sonra Erivan’a da kadar uzanmıştır. Bu süreçte Nahçıvan ve Zengezur bölgeleri de Ermenilerin ciddi saldırılarına maruz kalmıştır. Bu saldırılardan kurtulmak için yerli ahalinin tek yolu topraklarını terketmek olmuştur. O dönem Erivan’dan gönderilen bir haberde şu ifadeler yer verilmiştir:

*“Her taraftan mezarlığa cenazeler getiriliyor. Onların çoğu Müslüman. Ölü ve yaralıların sayısı artıyor. Tüm gün boyunca ateş sesleri geliyor. Tepebaşı mahallesinde Tatarların evleri bombalandı, telef olanların sayısı çok fazla. Zengi nehrinin çevresinde de öldürülenler oldukça çok. Müslümanlar sokağa çıkmaya korkuyor. Çoğu kişi şehri terk ediyor”*²⁸

Tüm bu olayların asıl amacı, bu bölgelerde Müslüman çoğunluğunun yok edilmesi ve Ermenilerin bölgede mutlak çoğunluğa erişmesi olmuştur. 1905-1907 yıllarında Erivan ve Gence’de 200’den fazla köy Ermeniler tarafından darmadağın edilmiş, 750 evden oluşan 3.500 kişi nüfusu olan Katar köyü yerle bir edilmiştir. Bundan sonra ise Zengezur bölgesindeki köyler yağmalanmıştır.²⁹ Müslümanlara yönelik bu katliamların dehşeti tüm Kafkasya, İran ve Doğu Anadolu’ya yayılmıştır.

Bu olaylar Müslümanlar ve Ermenilerin bir birine yönelik nefretini daha da körüklemiştir. 1918’de Bakü’de yönetimi ele geçiren Bolşevikler de Ermenileri desteklemiş, Bakü Sovyeti’nin başındaki kişi de bilhassa Ermeni Stepan Şaumyan olmuştur. 1918 yılının Mart ayında Azerbaycan Türklerine yönelik katliamlar Bakü dahil olmak üzere ülkenin birçok bölgesinde korkunç manzaralara neden olmuştur. Olağanüstü Soruşturma Komisyonu’nun raporlarına göre, 30 Mart - 1 Nisan tarihleri arasında sadece Bakü’de 12.000 Türk-Müslüman

²⁷ Hagani Memmedov, Nuru Memmedov, “XX Əsrin Əvvəllərində Erməni Millətçilərinin Azərbaycana Xəyanəti (XX. Yüzyılın Başlarında Ermeni Milletçilerinin Azerbaycan'a İhaneti)”, **Respublika**, No:43, 24 Şubat 2015, s. 10.

²⁸ Ramazan Hüseynov, **Qərbi Azərbaycan (Batı Azerbaycan)**, Bakü, Şirvanneşr, 2006, s.56.

²⁹ Vefa Guliyeva, “Rusların Ermenileri Güney Kafkasyaya Yerleştirilme Siyaseti ve Azerbaycan Topraklarının Parçalanması”, **Karadeniz Araştırmaları**, 2004, s.9.

katledilmiştir. Cinsel organları kesilmiş adamlar, göğüsleri kesilip karınları deşilmiş kadınlar, kurşuna dizilmiş çocuklar, yakılmış cesetler, haftalarca defnedilmeyi beklemiştir.³⁰

Azerbaycan arşivlerindeki belgelere göre, 1918 yılında Azerbaycan genelinde Ermenilerin yaptıkları saldırı olayları sonucunda ortaya çıkan hasar şöyle olmuştur:

“Bakü’de 229 mahalle yakılmış ve sakinleri öldürülmüştür. Şamahı’da 58, Guba’da ise 112 mahalle saldırıya uğramıştır. Gence’de 272 mahalle saldırıya maruz kalmıştır. Zengezur’da 115, Karabağ’da ise 157 köy ve kasaba yok edilmiştir. Erivan’da 211 Müslüman köyü ve mahallesi harabeye dönüştürülmüştür.”³¹

1918’in ilk beş ayı içinde Guba bölgesinde 16 binden fazla insan öldürülmüş, 167 köy yakılıp yıkılmış, o köylerden 35’i tamamen yok edilmiştir. 1918 Mart-Nisan aylarında Bakü’de ve Azerbaycan’ın diğer bölgelerinde 50 bine yakın insan işkenceyle katledilmiştir. Zengezur’da 10 binden fazla, Şamahı’da 10 bin 270 kişi, şehirle birlikte 18 bin 270 kişi öldürülmüştür.³²

1.3. Rus Göç Politikasının Karabağ’ın Etnik Yapısına Etkileri

Güney Kafkasya bölgesi ve aynı zamanda Azerbaycan, XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın ilk yarısında Çarlık Rusya’nın kontrolü altına geçmiştir. İç çekişmeler karşısında duruş getiremeyen bazı hanlıklar ve cemaatler kendisine güçlü bir işbirlikçi bulma umuduyla Rusya’nın etkisi altında olmayı gönüllü olarak kabul etmiş, bazıları ise silahlı saldırı veya diğer baskılardan kurtulmak amacıyla anlaşmaya varmaya mecbur olmuştur. 1801 senesinde Gürcistan’ın Rusya topraklarına katılmasının ardından 1803 yılında Azerbaycan’ın Car Balaken Cemaatliği ve Gence Hanlığı Rusların işgalci saldırısına uğramıştır. İbrahim Han Gence Hanlığının işgalinden sonra Karabağ Hanlığı üzerinde artan baskıyı durdurmak amacıyla Rusya ile masaya oturmuştur. 14 Mayıs 1805 senesinde Rus General Sisyanov ile Kürekçay anlaşması imzalanmış, sonuç olarak Karabağ Hanlığı Rusya’nın etki alanına dahil olmuştur.³³ Kürekçay Anlaşmasında 11 madde yer almıştır ki, bunlardan 1, 4, 6, 8 ve 9. maddelerde Hanlığın ilhakı ve İbrahim Hanın kabul ettiği sorumluluklar, 2, 3, 5, 7. maddeler ise

³⁰ Vagif Arzumanlı, Nazim Mustafa, **Tarihin Tarixin Qara Səhifələri. Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq (Tarihin Kara Sayfaları. Deportasyon, Soyqırım, Mültecilik)**, Bakü, Gartal, 1998. s.117.

³¹ Nesrin Sarıahmetoğlu, “Azerbaycan Tarihçiliğinde Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi”, **Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları**, No: 9, 2010, s. 91.

³² Anar İskenderov, **Azərbaycan Həqiqətləri: 1917-1920 (Azerbaycan Hakikatleri: 1917-1920)**, Bakü, Elm ve Təhsil, 2012, s. 25.

³³ Süleyman Aliyarlı, **Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar (Azerbaycan Tarihi Üzerine Kaynaklar)**, Bakü, Çırag, 2007, s. 251.

Rusya'nın Hanlık karşısında yerine getirmek zorunda olduğu sorumluluklar gösterilmiştir. Böylelikle Anlaşmada, Rusya'nın Karabağ Hanlığı'nı egemen devlet olarak tanınması, İbrahimhalil Han ve onun varislerinin Hanlığın yegane sahibi olarak onaylaması diplomatik açıdan büyük önem taşımıştır. Bu belgede Hanlığı yöneten, Karabağlı İbrahimhalil Han olarak tanıtılmış, aynı zamanda Hanlığın toprak bütünlüğü konusunda garanti verilmiştir. Ayrıca bu Anlaşmada Hristiyan Meliklikler veya Ermeniler konusunda hiçbir husus yer almamıştır. Kürekçay Anlaşması tarihe her ne kadar Karabağ'ın kaderini kötü yönde değiştiren bir olay olarak geçmiş olsa da, bu durum belgenin diplomatik açıdan önemini azaltmamıştır. 1822 yılına gelindiğinde Rusya, Anlaşma şartlarına uymayarak Karabağ Hanlığı'nın varlığına son vermiştir.³⁴ Daha 1805 yılında Karabağ'ın bütünlüğü uğruna iktidarının kısıtlanmasını gönüllü olarak kabul eden İbrahimhalil Han ve ailesi bu Anlaşmadan bir sene sonra Ruslar tarafından katledilmiştir.³⁵ Bu olay, Rusya'nın Anlaşma şartlarına sadık kalmayacağını en birincil göstergesi olmuştur.

Çarlık Rusya işgal ettiği toprakları daha rahat bir şekilde kontrol etmek için kendi idari yapısını tüm bölgelere uygulamaya başlamıştır. Bu sırada Ermeni asıllı General Medetov, Karabağ'da Ermenilerin varlığını güçlendirmek için elinden geleni yapmıştır. Karabağ bölgesi 1840 yılında gerçekleştirilen idari reformları ile Şuşa Kazası adı ile Kaspi eyaletine dahil edilmiş, böylelikle de Karabağ kavramı siyasi anlamını belirli düzeyde kaybetmiştir.³⁶ Bu süreçte Karabağ'ın etnik yapısı da ciddi anlamda değişim geçirmiştir. Öyle ki Karabağ'ın Rus idaresine geçtiği yıllardan başlayarak bölgeye yönelik Ermeni göçleri ile nüfusta büyük artışlar gözlemlenmiştir. Resmi kaynaklara göre bu yıllarda Karabağ'ın nüfus yapısında Ermenilere düşen pay gittikçe artmıştır. Örneğin 1823 senesine ait belgelerde Karabağ'da yaşayan toplam 20 bine yakın aileden sadece 1,5 bini Ermeni olmuştur. 1828-1829 yıllarında imzalanan anlaşmalarla bölgeye göç ettirilmiş Ermeniler Türk-Müslüman nüfusa yönelik tehdit teşkil etmiştir. Bu göçler kısa sürede etkisini göstermiş ve daha 1832'de nüfusun yüzde 34,8'i Hristiyanlardan, 64,8'i ise Türk-Müslümanlardan oluşmuştur. 1880'li yıllarda artık Hristiyan nüfusun oranı çoğunluğa geçmiş, 1917 yılında ise nüfusun yüzde 40,2'si Müslümanlardan, 52,3'ü ise Hristiyanlardan oluşmuştur.³⁷ Genel olarak bakıldığında Karabağ'ın dağlık yani yukarı kısımlarında İslam'ı kabul etmeyerek Hristiyan kimliğini koruyan azınlık Rusya'nın göç politikasını ile yıllar içinde çoğunluğa dönüşmüş, yerel Hristiyan nüfus ile göç ettirilen nüfus arasındaki dini

³⁴ Mahmudov, Şükürov, a.g.e, s. 239-240.

³⁵ Hasan İhva Alizade, **Qarabağnamələr: Şuşa Şəhərinin Tarixi (Karabağnameler: Şuşa Şehrinin Tarihi)**, Bakü, Şarg-Garb, C. III, 2006, s. 107.

³⁶ Nedim Kaya, **Qarabağ: Suallar və Faktlar (Karabağ: Sorular ve Deliller)**, Bakü, Gismet, 2005, s. 19.

³⁷ Elçin Ahmedov, "Ermənistanın Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımı və Təcavüzkarlıq Siyasətinin Mərhələləri (Ermenistan'ın Azerbaycanlılara Yönelik Soyqırımı ve Tecavüz Siyasetinin Aşamaları)", **Xalq qəzeti (Halk Gazetesi)**, 30 Mart 2011, s. 3.

yakınlık bölgede etnik çatışmaların başlangıcı olmuştur.³⁸ Tarihte her zaman tek bir bölge olarak geçen Karabağ'ın siyasi amaçlar için bölünmesi Sovyetler Birliği döneminde tamamlanmıştır. Nitekim Ermeniler Dağlık Karabağ'da etnik özerklik talebinde bulunarak Azerbaycan topraklarında muhtariyet elde etmiştir. 7 Temmuz 1923 tarihinde Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin temeli atılmıştır.³⁹ Bu muhtariyetle yetinmek istemeyen Ermeniler Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları ileri sürerek bu doğrultuda işgalcilik gibi uluslararası bir suç işlemekten de çekinmemiştir. Bu işgal sonucunda ise Dağlık Karabağ ve çevresindeki bölgelerde yaşayan yüz binlerce Azerbaycan Türkü uzun yıllar mağduriyet içinde kendi evlerinde dönecekleri günü beklemişlerdir.

1.4. 1948-1953 yıllarında Azerbaycan Türklerinin Ermenistan SSC'den Zorunlu Göçü

Sovyetler Birliği'nin kuruluşu ve Güney Kafkasya'daki ülkelerin bu siyasi yapının bir üyesine dönüşmesi ile birlikte Çarlık Rusya döneminden sürdürülen politikalar da adeta yeni bir boyut kazanmıştır. İlk adım olarak Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin oluşturulması, bu bölgeye yönelik planların rahat bir şekilde uygulanması açısından Rusya ve Rusya'nın himayesi altında olan Ermeniler için yeni olanaklar oluşturmuştur. Çarlık Rusya döneminde Azerbaycan Türklerine yönelik baskılar Sovyetler Birliği döneminde de sürdürülmüştür. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Bolşevik İstilasına uğraması, akabinde Cumhuriyetin yöneticilerinin ve Ruslara karşı gelen aydınların ülkeyi terk etmesi ile başlayan süreç 1930'lara gelindiğinde akıl almaz bir duruma gelmiştir. Öyle ki milliyetçi aydınlar SSCB'nin represiya⁴⁰ politikasına kurbanı olmuş, bu durum Azerbaycan için aynı zamanda entelektüel açıdan büyük bir kayıp olmuştur. Stalin hükümeti, bu süreçte göç politikalarını bir birine bağlantılı şekilde gerçekleştirmiş, kendi çıkarları doğrultusunda vatandaşların tüm insani haklarını görmezden gelmiştir. İkinci Dünya Savaşından sonra Ermenistan'a Lübnan, Suriye, Yunanistan, Irak, Bulgaristan ve Romanya'dan 50 bin 900 Ermeni, 1947'de ise Filistin, Suriye, Fransa, ABD, Yunanistan, Mısır ve Irak'tan 35 bin 400 Ermeni göç etmiştir.⁴¹ Geri dönen Ermenilerin geldikleri bölgelerde sorunsuz ve rahat bir şekilde hayatlarını yeniden kurabilmeleri için

³⁸ Tablo 2: Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nde Nüfusun Etnik Yapısı, Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi'nin resmi internet sayfası, "Qarabağ 1920-1980-ci illərdə (Karabağ 1920-1980'li Yıllarda)", 2007, (çevrimiçi), 21 Aralık 2021 tarihinde <http://supremecourt.gov.az/static/view/173> adresinden alınmıştır.

³⁹ Институт Истории Партии при ЦК КП Азербайджана (Institut İstoriİ Partii pri ÇK KP), **К Истории Образования Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР: 1918-1925 Документы и Материалы (K İstoriİ Obrazovaniya Nagorno-Karabaxskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbayjanskoy SSR. 1918-1925 Dokumneti i Materialı)**, Bakü, Azərneşr, 1989, s. 152-153.

⁴⁰ Latince – repressio: devlet tarafından gerçekleştirilen ceza yöntemi, baskı, sürgün.

⁴¹ Mustafa, Arzumanlı, a.g.e, s. 90.

Azerbaycan Türkleri göçe zorlanmıştır. Belgelerde bu göçlerin her ne kadar gönüllülük prensibine dayanacağı belirtilse de bu prensip hiçbir zaman gözetilmemiştir. 1947 yılının 23 Aralık tarihinde Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan Azerbaycan'a göç ettirilmesine dair İosif Stalin'in verdiği karara uygun olarak başlayan süreç uzun vadeli yıkımlara yol açmıştır. 4083 sayılı bu kararla 1948-1953 yıllarında yüz binlerce Türk yüzyıllardır yaşadığı toprakları terk etmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan'ın kurak bölgelerine göç eden bu insanlardan bazıları iklim şartlarına alışamadıkları için, bazıları zorlu göç sürecine dayanamayarak, bazıları ise kötü hayat şartları nedeniyle hayatlarını kaybetmiştir.⁴² Stalinin göç politikası kapsamında Azerbaycan Türklerinin zorunlu göçe maruz bırakılması konusuna SSCB'nin çöküşüne kadar hukuki açıdan hiçbir değer verilmemiştir. Konunun hukuken araştırma konusuna dönüşmesi, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyevin 18 Aralık 1997'de imzaladığı "1948-1953 Yılları İçinde Azerbaycanlıların Ermenistan SSC Arazisindeki Tarihi-Etnik Topraklarından Toplu Deportasyonu Hakkında" kararnamesi ile mümkün olmuştur.⁴³

1948'de 10 bin, 1949'da 40 bin, 1950'de ise 50 bin kişinin göç etmesi planlanmıştır. Bu kararın 11. maddesinde Azerbaycanlı ailelerin boşalttığı evlerde Ermenilerin iskan ettirileceği de dile getirilmiştir.⁴⁴Kararın yerine getirilmesi için Azerbaycan SSC ve Ermenistan SSC'ye bir ay süre verilmiştir. Bu süre içinde bu iki SSCB üyesi göçün nasıl bir şekilde ilerleyeceği ile ilgili plan hazırlamalıydı. 1948 yılından itibaren Azerbaycan Türkleri'nin Ermenistan'daki topraklarından göçü başlatılmıştır. Öncelikle 100 bin Azerbaycanlının Kür-Aras Ovasında iskan etmesi planlanmıştır fakat bu bölge böyle bir göçü kabul etme konusunda oldukça yetersiz olmuştur. Çünkü, göç edilen bu bölge iklim koşulları açısından elverişli olmamıştır ve ayrıca burada yaşam için hiçbir alt yapı çalışması da yapılmamıştır. Buna karşılık boşalan topraklara göç ettirilen Ermeniler için her türlü hazırlık ve planlama düşünülmüştür. Azerbaycan Bakanlar Şurası başkanı Guliyev, Sovyet Bakanlar Şurası Başkanı Molotov'a bir teklifte bulunarak Azerbaycanlıların daha müsait illere göç ettirilmesini rica etmiştir. Molotov bu teklifi olumsuz ve sert bir şekilde karşılamıştır.⁴⁵ Bir taraftan da Moskova ve Erivan göçün bir an evvel

⁴² Bahtiyar Necefov, **Deportasiya (Deportasyon)**, Bakü, Çaşıoğlu, 2006, s. 25.

⁴³ Mustafa, Arzumalı, a.g.e., s. 11.

⁴⁴ Nazim Mustafa, 1948-1953-cü İllər (1948-1953. Yıllar), 2015, (çevrimiçi), 16 Kasım 2021 tarihinde https://genocide.preslib.az/az_b1.html adresinden alınmıştır.

⁴⁵ İrade Aliyeva, "1948-1953-cü İllər Deportasiyası, Yaxud Genosidin Bir Forması (1948-1953. Yıllar Sürgünü veya Soykırımın Bir Çeşidi)", **Azerbaycan Gazetesi**, No: 81, 18 Nisan 2015, s. 11.

başlaması için Azerbaycan yönetimine baskı yapmıştır. Üstelik göçü yönrtmek için başında Ermenilerin bulunduğu bir göçmen bürosu kurulmuştur.

1948 yılının Haziran ayında Ermenistan'dan Azerbaycan'a ilk göçmen grupları gelmeye başlamıştır. 1948 yılı için 10 bin Azerbaycan Türkünün göçü öngörülmüştür. Aynı yılın Kasım ayında Ermenistan'dan Azerbaycan'a gelen toplam göçmen sayısı 10.584'i bulmuştur. Göçmenler eski yük trenleri ile yolculuk yapmışlardır. Trenler aktarmalı ve düşük hızla çalıştıklarından yolculuklar günlerce devam etmiştir. Verilen bilgilere göre 2.834 kişilik 429 aile kendi imkanları ile yurtlarını terk ederek Azerbaycan'a gelmişlerdir.⁴⁶ Hesaplamalara göre, 1949 yılında ise Ermenistan'dan 40 bin Türk göç etmeliydi ancak bu imkansızdı. Çünkü, hiçbir hazırlık yapılmamış ve göçmenlerin başka illere yerleştirilmeleri de yasaklanmıştı. Ermenistan ile yapılan görüşmeler sonucunda bu rakam 15 bine indirildi. Ancak Moskova 40 bin Azerbaycanlının göçü konusunda ısrarlıydı. Bunun anlamı şudur: Ermenistan'daki ana yurtlarından çıkarılan 40 bin Azerbaycan Türkü Kür-Aras Ovasındaki boş arazilere doldurulacaktı. Sorunun aşılması için Azerbaycan Bakanlar Şurası Başkanı T. Guliyev, Sovyetler Birliği Merkez Komitesi Sekreteri G. M. Malenkov'a müracaatta bulunarak, 1949 yılı için ancak 10 bin göçmeni karşılamak durumunda olduklarını belirtmiştir. Çünkü, bu sayıdan fazla nüfus için daha çok ev, ilave hastane, okul, iş ortamı, su ve elektrik teçhizatlarının yapılması gerektiği bildirilmiştir. Böylece 1949 yılı için 10 bin Azerbaycan Türkünün göçü planlanmıştır. Buna rağmen göçmen kartı verildiği halde yerleştirilemeyen pek çok insan istasyonlarda bekletilerek mağdur edilmiş, geri dönme şansı da verilmemiştir. Kayıtlardan elde edilen bilgiye göre, 1949 yılında zor kullanarak, baskı yoluyla 54.000 kişi göç ettirilmiştir.⁴⁷

Göçmenlerin tüm masraflarını karşılamak ve sorunlarını halletmek için Azerbaycan Devleti sorumlu tutulmuştur. Azerbaycan tüm masrafları kendi bütçesinden karşılamak zorunda bırakılmıştır. II. Dünya savaşından yeni çıkmış ve zaten ekonomik problemleri mevcut olan Azerbaycan için tüm bunlar halledilmesi zor bir durum oluşturmuştur. Kağıt üzerinde 23 Aralık 1947 tarihli karar ile 1948-1950 yılları arasında yapılan göçün "gönüllülük" anlayışı içinde değerlendirilmesi amaçlanmaktaydı. Ama göç esnasında gönüllülüğten bahsedilemezdi. Azerbaycanlıların kendi istekleri ile anavatanlarından ayrılarak, tarihte hiçbir zaman yerleşik

⁴⁶ Mais Bağirov. *Azerbaycanlıların 1948-1953 Yıllarında Batı Azerbaycandan Sınırdışı Edilmesi Arşiv Belgelerinde*. 30 Ocak 2015. http://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2015_325.htm (Mayıs 3, 2019 tarihinde erişilmiştir).

⁴⁷ Necefov, a.g.e., s.52.

hayatın yaşanmadığı (iklim şartlarından dolayı) sadece kışlak olarak kullanılan Kür-Aras arazisine göç etmeleri mümkün değildi.

1952-1953'lü yıllarda söz konusu göçler sürekli bir hal almıştır. Bu yıllarda 3.155 ailenin ve ilaveten 1.376 Azerbaycanlının daha göçü karara bağlanmıştır. Resmi olarak yapılan göçler 1953 de Stalin'in ölümünden sonra durdurulmuştur. Ancak yine de bu yıldan sonra da 1956 yılına kadar, kayıt dışı ve zorla yapılan göç olaylarının olduğu bilinmektedir. Stalin'in ölümünden sonra kısmen de olsa bir rahatlama dönemi olmuş, bu göçmenlerden bazıları hukuki yollara başvurarak ve uzun mücadeleler vererek tekrar kendi yurtlarına dönme hakkını kazanmışlardır.⁴⁸ Göçmenlerin nüfus sayıları ile ilgili olarak bazı ihtilaflar söz konusudur. Bunun nedeni resmi olmayan göçlerdir. Resmi olmayan göçler, göçmen kartı olmadan yaptırılan göçlerdir. Bu uygulama muhtemelen Azerbaycanlı nüfusu az göstermek amacı ile yapılmıştır. Resmi kayıtlarda göçmen nüfus 53 bin kişi olarak verilmişken, asıl göçmen nüfusu 150 bin üzerindedir.⁴⁹

⁴⁸ Eldar İsmayılv, **Власть и Народ. Послевоенный Сталинизм в Азербайджане 1945-1953 (Vlast i Narod. Poslevoenniy Stalinizm v Azerbaydjane 1945-1953)**, Bakü, Adiloğlu, 2003. s.95.

⁴⁹ İlgar Niftaliyev, “Депортация Азербайджанцев из Армянской ССР (1948-1953. гг.) (Deportaçıya Azerbaydjançev iz Armyanskoy SSR (1948-1953))”, **Новости Национальной Академии Наук Азербайджана (Novosti Naçionalnoy Akedemii Nauk Azerbaydjana)**, 2015. s.181.

İKİNCİ BÖLÜM

KARABAĞ ÇATIŞMASININ MEYDANA GETİRDİĞİ SAVAŞ VE GÖÇ DALGALARI

3.1. Sovyetler Birliği'nin Çöküşü Sırasında Bölgenin Ekonomik ve Siyasi Manzarası

Uzun yıllar Amerika Birleşik Devletleri ile yarış halinde olan Sovyetler Birliği'nin ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan krizle karşı karşıya kalması, sadece SSCB'de değil aynı zamanda tüm dünyada büyük ve önlenmesi mümkün olmayan bir değişim sürecinin başlangıcı olmuştur. Yeni dünya düzenini meydana getiren bu süreç özellikle SSCB ülkeleri için oldukça sancılı geçmiş, uluslararası arenada bağımsızlığını elde eden ülkelerin yeni düzene ayak uydurması oldukça zor olmuştur. Bu dönemde SSCB halkları arasındaki etnik çatışmaların boyutu bir anda büyümüştür. Ermenilerin Kafkasya'da Türklere yönelik baskıları ile başlayan çatışma da bunlardan biri olmuştur. Çarlık Rusya'nın Güney Kafkasya'daki hakimiyetinden başlayarak XX. yüzyılda da ara sıra patlak veren iki halk arasındaki gerginlik, Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde daha aktif bir duruma gelmiştir. Etnik farklılıklardan ustalıkla yararlanan Rusya'nın egemenliği altındaki toprakları kontrol etmek amacıyla sık sık ortaya attığı bu kart bölgede uzun süren savaşa ve akabinde göç dalgalarına neden olmuştur. Ermenistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlık elde etmek gibi tarihsel açıdan oldukça önemli olan bir dönemi bu çatışmadan kaynaklanan şartlarla şekillenmiştir. Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile bölgede baş kaldıran ekonomik, siyasi ve sosyal sorunlar Karabağ Savaşı'nın başlaması ile daha da derinleşmiştir. Bu dönemde Azerbaycan Türklerinin yaşamlarını ve kaderini derinden etkileyen iki büyük göç dalgası meydana gelmiştir. İlk dalga Ermenistan'da etnik kimliği nedeniyle baskı gören Azerbaycan Türklerinin 1988 yılı itibariyle toplu şekilde sınır dışı edilmesi ile başlamıştır ki, bu süreç Azerbaycan'ın bağımsızlık elde ettiği 1991 senesine kadar devam etmiştir. İkinci dalga ise Ermenilerin Sovyetler Birliği döneminde etnik muhtariyet elde ettiği Dağlık Karabağ'da meydana gelerek çevre illeri de etkisi altına almıştır. Bu süreçte Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nde azınlıkta olan Azerbaycanlılarla birlikte, bölgeyi çevreleyen illerin nüfusunun neredeyse tamamını teşkil eden Azerbaycan Türkleri kendi evlerini boşaltmak zorunda kalmıştır. Sıcak savaşların devam ettiği süreçte oldukça zorunlu şartlar altında gerçekleşen söz konusu göç dalgasında vatandaşlar sadece canını kurtararak bölgeden ayrılmayı başarmıştır. Her iki süreç bir biri ile oldukça bağlı olmakla beraber iki farklı zorunlu göç olmuştur. Birinci göç, uluslararası sınırların aşarak meydana geldiği için dış göç

hareketleri, ikinci göç ise ülke sınırları içinde gerçekleşmesi dolayısıyla iç göç hareketleri kategorisine ait edilmiştir. Özellikle iç göçün meydana getirdiği yıkımlar ülkenin ekonomik sistemi açısından felaket niteliğinde olmuş, göçten kaynaklanan sorunların kısmen çözümü bile uzun zaman almıştır.

XX. Yüzyılın tam 71 senesini Sovyet yönetimi altında geçiren Azerbaycan için bağımsızlık döneminde esaretin kalıntılarından kurtulmak hiç kolay olmamıştır. Fakat objektif bakış açısı ile bakıldığında Sovyet döneminin ülkenin gelişim sürecinde büyük rol oynadığı belirtilmelidir. Nitekim bu süreçte üretimin birçok alanı kısa sürede gelişmiş, ülkenin ekonomik potansiyeli yükselmiştir. Özellikle petrol sanayisine ayrılan dikkat pozitif sonuçlarını vererek kısa sürede büyük bir gelişime neden olmuş, 1949 yılında dünyada ilk kez Azerbaycan'da denizden petrol çıkarılmıştır. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı döneminde Azerbaycan cephedeki petrol ihtiyacının yüzde 70'ni, yüksek kaliteli benzinin yüzde 100'nü tek başına ödemiştir.⁵⁰ Yani dolayısıyla Azerbaycan petrolü SSCB'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan galip bir şekilde ayrılması konusunda çok ciddi rol oynamıştır. Bununla birlikte petrol ve diğer kaynaklardan elde edilen gelir, bu zenginliğin asıl sahibi olan Azerbaycan halkının refahı için değil genel olarak SSCB çıkarları çerçevesinde kullanılmıştır.

Çalışmanın önceki bölümlerinde de belirtildiği üzere özellikle Stalin dönemi, Azerbaycan'ın uzun vadede etkilerini atlatamadığı göç ve sürgün politikaları ile tarihe geçmiştir. 1948-1953 yılları arasında yüz binlerce Azerbaycanlının göçe zorlanması, yönetimin kendi vatandaşlarının kaderini asla düşünmediğini, ekonomik ve siyasi amaçları doğrultusunda insan haklarını hiçe saydığını kesin bir şekilde ortaya koymuştur. Ayrıca milli fikri benimsemiş aydınların Sovyet hükümetinin hedefine çevrilmesi, Azerbaycan'ı kültürel ve entelektüel açıdan oldukça kötü yönde etkilemiştir. Birkaç aydın neslin kaybedildiği bu süreç, Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan'daki varlığının süresini yıllarca uzatmış olsa da hiçbir siyasi baskı Azerbaycan Milli Bağımsızlık Harekatı'nın karşısında duruş getirememiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği'nde Stalin rejiminin yerini daha yumuşak bir yönetimin alması ve demokrasi taleplerinin yavaş yavaş siyasi alana nüfus etmesi sürgün ve göç politikalarının gücünü zayıflatmıştır. Aynı zamanda toplumda yeni fikirlerin, yeni eğilimlerin meydana gelmesi rejimde köklü reformların hayata geçirilmesini zaruri etmiştir. Ana yasa, hukuki mevzuat her ne kadar Sosyalizm ve Komünizm ideolojisine dayandırılmış olsa da gerçekte bu

⁵⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Çalışmalar İdaresi, **İqtisadiyyat (Ekonomi)**, Bakü, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2020, s. 4.

ideolojiyle uyumluluk seviyesi zaman geçtikçe azalmıştır. Aksine yolsuzluk, rüşvet, etnik guruplara yönelik ayrımcılık her geçen gün önlenemez duruma gelmiştir. Reformların sonuna kadar yerine getirilmemesi ise merkeze yönelik agresyonun artmasına neden olmuştur. Genel olarak bakıldığında SSCB'ye dahil olan ülkelerde oluşmuş sorunların tek bir merkez tarafından çözülmesi de mümkün olmamıştır. İlk olarak Baltık ülkelerinin SSCB'den ayrılma taleplerinin Batı'dan destek görmesi diğer ülkelerde de bağımsızlık arzusunu körüklemiştir. Fakat bağımsızlık arzusu tüm halklar için aynı anlam taşımamış, bazı ülkeler bu durumu yeni topraklar elde etme yolunda fırsat olarak görmüştür.⁵¹ Ermeniler bu dönemde Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarına yoğunlaşmış, oluşmuş kaotik durumu kullanarak Azerbaycanlılara baskı uygulamaya başlamıştır. Sovyet yönetiminin Ermenilerin bu tavırlarına sessiz kalması Azerbaycan'da da merkeze yönelik başkaldırıların temelini atmıştır. SSCB'de Mihael Gorboçov'un yönetime gelmesi ile birlikte bölücülük faaliyetlerini açık bir şekilde yürüten Ermeniler Miatsum⁵² Harekatı'nı başlatmıştır.⁵³ Azerbaycan SSC'nin başındaki kişilerin siyasi olaylara pasif yaklaşımı tüm Sovyetlerde yükselişe geçen milliyetçilik ideolojisini daha da körüklemiştir. Halk böyle bir durumda tek çare olarak kendi gücüne inanmış ve hakkını savunmak için birlik olmayı seçmiştir.

1990 yılının ilk aylarından başlayarak Ermeniler işgalcilik faaliyetlerini daha da genişlendirmiştir. Bölücüler yılın ilk günlerinden itibaren Dağlık Karabağ çevresindeki köylere saldırı düzenlemiş ve bu durum küçük çaplı çatışmalara neden olmuştur. Karabağ'da oluşmuş bu durumdan rahatsızlık duyan Moskova, bölgede olağanüstü hal ilan ederek çatışmaları kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Bu süreçte Ermenilerin Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesine yönelik saldırıları devam etmiş, Ermenistan'la sınır teşkil eden Kerki köyü işgal edilmiştir.⁵⁴ İşgalcilik yapmasına rağmen Ermenistan'ın bir ceza almaması Dağlık Karabağ'daki Ermenileri daha da aktifleştirmiştir. Topraklarını koruma yolunda kendi gücünden başka hiçbir desteği olmayan Azerbaycan halkı ise Sovyet yönetiminin umursamaz tavrı nedeniyle daha da hiddetlenerek itiraz sesini daha da yükseltmeye başlamıştır. Azerbaycan'da bağımsızlık talebi ile Moskova'ya yönelik miting ve eylemlerin gerçekleştirilmesi yanıtsız kalmamış, Moskova halkın sesine kulak vermek yerine bağımsızlık mücadelesini bitirmek için elinden geleni yapmıştır. 19 Ocak 1990 tarihine gelindiğinde Bakü'nün çevresine 50 binden fazla askeri güç konumlandırılmıştır. Sovyet Ordusu 20 Ocak gecesi

⁵¹ İbrahim Aliyev, SSRİ-nin İflasının Səbəb və Nəticələri (SSCB'nin İflasının Sebebi ve Sonuçları), t.y., (çevrimiçi), 20 Kasım 2021 tarihinde https://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2017_349.pdf adresinden alınmıştır.

⁵² Ermenice "birleşme" anlamına gelmektedir.

⁵³ Mahmudov, Şükürov, a.g.e, s. 87.

⁵⁴ Rauf Aliyev, "Muhtar Cumhuriyet'in Kerki Köyü Ermenilerin İşgalcilik Siyasetinin İlk Hedefi Olmuştur", 18 Ağustos 2018, (çevrimiçi), 21 Kasım 2021 tarihinde <http://naxcivantv.az/index.php/news/1127-muxtar-respublikanın-kerki-kəndi-ermənilərin-işğalçılıq-siyasetinin-ilk-hədəfi-olub.html> adresinden alınmıştır.

Bakü'ye girerek meydanlara toplanan sivil vatandaşları ateş altında bırakmıştır. Tanklarla silahsız insanların üzerine yürüyen Rus askeri güçleri 132 kişi ölümüne, 744 kişi yaralanmasına neden olmuştur. Olaylar sırasında hiçbir suçu olmayan 841 kişi ise hapsedilmiştir.⁵⁵ Azerbaycan'ın Bağımsızlık Harekatı'na yönelik gerçekleştirilmiş bu kanlı olay, Sovyet yönetiminin planladığı gibi halkın mücadelesini kıramamış aksine onun bağımsızlık arzusunu daha da körüklemiştir.

Genel olarak bakıldığında SSCB'nin sonunu getiren en temel neden, toplumsal ilişkilerin gün geçtikçe kötüleşmesi ve negatif eğilimlerin önlenmemesi olmuştur. Komünizmin ideolojisinin bir hülya olduğuna şahit olan toplum, Sovyet yönetimini desteğinden mahrum bırakmıştır. ABD ile derin bir rekabet içinde olan Sovyet yönetimi, varlığını sürdürmek için birçok imkana sahip olsa da toplumun inancının kırılması SSCB'yi geri dönüşü olmayan bir yola sokmuştur. Tüm bunlarla birlikte SSCB'ye dahil olan cumhuriyetlerin her biri oluşmuş kaotik durumu kendi potansiyeli çerçevesinde analiz etme gücüne sahip olmamıştır. Ülkeleri bağımsızlığa kavuşturan bu süreç, özellikle Azerbaycan için oldukça sancılı geçmiş, Ermenistan'ın silahlı saldırıları, ülke içindeki Ermenilerin terör ve bölücülük faaliyetleri bağımsızlık sürecinin yönetimi konusunda da zorluklar meydana getirmiştir.

3.2. Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan Sınır Dışı Edilmesi

1987 yılından itibaren Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a birleştirme planları açık bir şekilde dile getirilmeye başlamıştır. Bu amaçla Dağlık Karabağ ve Ermenistan'dan imzalar toplanarak resmi Moskova'ya gönderilmiş, aynı sene Gorboçov'un Ermeni Müşaviri Abel Aganbekyan Fransa'nın L'Humanite gazetesine demeç vererek bu isteklerini açıkça ifade etmiştir.⁵⁶ Böyle bir durumda Azerbaycan yönetimi olayların gidişatına sessiz kalmış, bölücülük eğilimlerini önlemek için gerekli adımları atmamıştır. 13 Şubat 1988 yılında Ermenilerin Krunk örgütü Dağlık Karabağ'ın Ermenistan' birleştirilmesi talebiyle miting düzenlemiştir. Bunun ardından 20 Şubat'ta Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti Halk Milletvekilleri Sovyeti'nin sadece Ermeni Milletvekillerinin katılımı ile düzenlenmiş toplantısında vilayetin Ermenistan'a katılması yönünde karar kabul etmiştir. Aynı gün Ermenistan'ın Gafan bölgesinden kovulmuş Azerbaycanlılar Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından kabul edilmiştir. Sovyet Anayasasına kesinlikle aykırı olan bu

⁵⁵ Dahil Kerimov, "20 Yanvar Faciəsi Azərbaycan Xalqının Yaddaşından Heç Vaxt Silinməyəcək (Ocak Faciəsi Azərbaycan Halkının Zihnindən Hiçbir Zaman Silinmeyecek)", **Xalq qəzeti (Halk Gazetesi)**, Ocak 2017, (çevrimiçi), 23 Kasım 2021 tarihinde <http://www.anl.az/download/megale/xalqqazeti/2017/yanvar/525035.pdf> adresinden alınmıştır.

⁵⁶ Thomas de Waal, **Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan Sülh və Savaş Yollarında (Karabağ: Ermenistan ve Azerbaycan Barış ve Savaş Yollarında)**, çev: Yusuf Ahundov, Bakü, İlay MMC, 2008, s. 30.

karar resmi Moskova ve Azerbaycan SSC tarafından itirazla karşılanmış, kararın hiçbir hükmünün olmadığı belirtilmiştir.⁵⁷ Bununla birlikte Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne yönelik bu kadar büyük bir saygısızlığa rağmen yönetim, Ermenistan'la ilişkilerin daha da kötüleşmemesi adına anayasal haklarına dayanarak inceleme-araştırma süreci başlatmamıştır.

Dağlık Karabağ bölgesinde ekonomik geriliğin olduğunu ileri süren Ermeniler işgalcilik planlarını gizlemek amacı ile olaylara farklı boyut kazandırmaya çalışmıştır. Fakat söz konusu dönemde de ondan öncesinde de bölgenin Azerbaycan'ın diğer bölgelerine kıyasla ekonomik açıdan asla geride olmadığı aksine daha fazla geliştiği delillerle ispatlanmıştır.⁵⁸ Sovyet yönetimi ilk zamanlar olayların daha da büyümemesi için bölgede daha kapsamlı kontrol sağlamak istemiş, bunun için de 1988-1995 yılları içinde Dağlık Karabağ'ın ekonomik gelişimine yönelik plan hazırlamıştır. Fakat Ermeniler Moskova'nın bu yöndeki kararını da kendi çıkarları doğrultusunda kullanmış, kararın ekonomik gerilik nedeniyle alındığını iddia etmiştir. Ermenistan SSC 1988 15 Haziran tarihinde Azerbaycan ve SSCB Yüksek Sovyeti'ne bölgenin kendisine birleştirilmesine dair talep göndermiştir. Bu talebin red edilmesinden sonra ise iyice agresifleşen Ermeniler Ermenistan'daki Azerbaycan Türklerini toplu şekilde sınır dışı etmeye başlamıştır. Bu sırada aynı zamanda Ermenistan'da anti-Türk propagandası da had safhaya yükselmiştir. Ülkenin tüm bölgelerinde Azerbaycan Türklerine yönelik baskı kampanyası en üst seviyeye yükselmiştir. Rus tarihçi Yuri Pompeyev, 1988'in sonlarında Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan kovulması süreci hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “Savunmasız, silahsız Azerbaycanlıları çıplak ve ellerinde hiçbir şey olmadan “Lanet olası Türkler, def olun Ermenistan'dan!” diye evlerinden kovuyordular.”⁵⁹

22 Kasım'da Ermenistan SSC Yüksek Sovyeti'nin Azerbaycanlı Milletvekillerinin katılımı olmadan düzenlenen toplantısında bölge başkanlarına bir hafta içinde yani Kasım'ın 28'ne kadar Ermenistan'ı Azerbaycan Türklerinden temizlemek emredilmiştir. Sınır dışı sürecinin zamanında sona ermesi için özellikle Kalinino, Spitak, Gugark, Noyemberyan, Krasnoselsk, Vardenis, Yağegnadzor, Azizbeyov, Ararat, Masis, Sisiyan və Meğri⁶⁰ bölgelerinin başkanları bu göçe zorlama sürecine büyük bir özveriyle katılmıştır. Moskova'nın

⁵⁷ Aslan Bayramov, **Tarixi Faciələrimiz, Deportasiya, Repressiya və Soyqırımı (Tarihi Facialarımız, Deportasyon, Represyon ve Soykırım)**, Bakü, AM965, 2015, s. 296.

⁵⁸ Refat İmanov, **Azərbaycanın Ərazi Bütövlüyünə Qəsd - Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (Azerbaycan'ın Ərazi Bütünlüğüne Komplo - Yapay Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti)**, Bakü, Adiloğlu, 2005, s. 7.

⁵⁹ Yuri Pompeyev, **Qarabağ Qan İçində (Karabağ Kan İçinde)**, çev: Zahit Mustafayev, Bakü, NPB, 1996, s. 34.

⁶⁰ Yer adları Ermeni dilinde olduğu gibi yazılmıştır.

Ermenilerin bu zoraki tavırlarına göz yumması sonucunda 1988-1989 yılları içinde Ermenistan’da karışık nüfuslu 94 köy ve nüfusunun tamamı Azerbaycan Türklerinden oluşan 170 köyden Türk izi silinmiş, bölge Türklerden “temizlenmiştir”.⁶¹ Azerbaycan Türklerinin yaşadığı sonuncu köy Nüvedi ise 8 Ağustos 1991 senesinde boşaltılmıştır. Böylelikle de yaklaşık 250 bin Azerbaycan Türkü tarih boyu sürekli yönettiği ve yaşadığı etnik topraklarından zorunlu olarak göç ederek Azerbaycan’ın 7 kenti ve 51 ilçesinde hayatlarına devam etmiştir.⁶² Böylelikle Azerbaycan Türkleri daha Karabağ Savaşı başlamadan sürecin zorlukları ile karşı karşıya kalmıştır. Çatışma bölgesi olarak Dağlık Karabağ hedef alınsa da etnik baskılar her yerde kendini göstermiş, bu baskılar sonucunda başlayan nüfus hareketleri tüm bölgedeki dengelerin bir anda değişmesine neden olmuştur. Azerbaycan Türklerinin sınır dışı edilmesi ile tek milletli bir devlete dönüşen Ermenistan, adımlarının kendisine yönelebileceği konusunda oldukça bilinçsiz davranmış, savaşın başlamasıyla Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkilerini kopararak kendisini bölgenin ekonomik potansiyelinden mahrum bırakmıştır. Bu bağlamda çatışmanın sadece Azerbaycanlılar için değil hem de Ermeniler için negatif sonuçlar doğurduğu göz ardı edilmemelidir. Azerbaycan Türklerini Ermenistan’dan kovarak Karabağ konusunda Azerbaycan’a baskı uygulayabileceğini düşünen Ermeniler sınır dışı eylemlerinden sonuç alamayınca çareyi bölücülük faaliyetlerini genişletmede görmüştür. Sonuç olarak Rus göç politikaları neticesinde bölgeye gelerek buradaki Hristiyan izlerine tutunan Ermeniler, Karabağ’ın mensubiyetine dair ileri sürdükleri iddialar doğrultusunda işgalcilik planlarını gerçekleştirmeye başlamıştır.

3.3. Ermenilerin Azerbaycan’ın Karabağ Bölgesine Yönelik Toprak İddiaları

SSCB’nin son dönemlerinden itibaren bölgede milliyetçiliğin yükselişe geçmesi tüm halklar için aynı anlam ifade etmemiştir. Sovyetler Birliği’nin tarihe karışması uzun yıllar esaret altında olan halklar için adeta yeni bir doğuşun simgesi olmuştur. Fakat kendi kaderini tayin etme hakkını daha önceden kullanmış Ermeniler için bağımsızlık ve varlığını ulus devleti olarak sürdürme daha başka kapıların anahtarı olarak görülmüştür. Bu uğurda açık bir şekilde bölücülük ve hatta işgalcilik politikasını uygulamaktan çekinmeyen Ermenistan uluslararası sistemde büyük bir tepki görmemiştir. Ermenilerin Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ bölgesini Ermenistan’a birleştirme isteği SSCB’nin bu bölgeye muhtariyet verdiği yıllardan beri ortaya çıkmıştır. Fakat hiçbir dönemde bu amaca ulaşmak

⁶¹ Mustafa, Arzumanlı, a.g.e., s. 101.

⁶² Abdulla Mustafayev, *Ermenistanın Soykırım və Deportasiya Siyasətində Naxçıvan (Ermenistan’ın Soykırım ve Sınır Dışı Siyasətində Nahçıvan)*, Bakü, ADPU, 2013, s. 151-152.

için hukuki ve askeri dayanağa sahip olamayan Ermenistan, SSCB'nin çöküşünü fırsat olarak görmüştür. Bu bağlamda Dağlık Karabağ çatışması Sovyetler Birliği'nin iç sorunu olmuş, ilk zamanlarda bölücülük girişimi olarak ortaya çıkmıştır. Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne yönelik büyük bir tehdit olan bu mesele sonrasında savaşa ve uluslararası bir çatışmaya dönüşmüştür.

Sovyet yönetimin SSCB'ye dahil olan cumhuriyetleri kontrol altında tutmak için kullandığı azınlıklar, SSCB'nin çöküş sürecinde farklı ülkelerde farklı derecelerde sorunlara neden olmuştur. Azerbaycan'da azınlıkta olan Ermeniler de siyasi hak ve sorumluluklarının yeterince bilincinde olmayarak, Ermenistan'ın işgalcilik politikasının uygulanmasında kullanılmıştır. Sovyet Anayasası'nın 86. Maddesi gereğince Dağlık Karabağ'a verilen muhtariyet, Azerbaycan SSC'nin sınırları ve toprak bütünlüğü çerçevesinde belirlenmiş, Azerbaycan'ın onayı olmadan bölge ile ilgili herhangi kararın alınamayacağı Anayasa'da altı çizilerek vurgulanmıştır.⁶³ Böylelikle çalışmanın bir önceki kısmında hakkında bilgi verilmiş Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi kararının hiçbir hukuki ağırlığı olmamıştır. Bununla birlikte bu karar Anayasa'ya aykırı olarak ciddi bir suç teşkil etmiştir. Bölgenin hiçbir şekilde Ermenistan'a birleştirilemeyeceğini anlayan ve işgalcilik girişimleri yüzünden herhangi bir yaptırımın hedefi olmak istemeyen Ermeniler, Dağlık Karabağ'ın bağımsız olması kartını ileri sürmüştür. SSCB'ye dahil olan ülkelerin sınırlarının bu ülkelerin onayı olmadan değiştirilemeyeceği ve SSCB'nin toprak bütünlüğü ilkesi konusundaki tutumu ise bu illegal girişimlerin karşısında bir engel olamamıştır.

Ermeniler 1991 yılının Eylül ayında uluslararası hukuktan ileri gelen norm ve prensipleri ihlal ederek Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinin bağımsızlığını ilan etmiştir. Azerbaycan buna karşılık olarak bölgenin muhtariyet statüsünü iptal etmiştir.⁶⁴ Bu adım, bölücülük faaliyetlerinin şiddet yolu ile daha aktif faza geçmesine neden olmuştur. Ermeniler ilk olarak Dağlık Karabağ'da yaşayan Azerbaycanlıları bölgeden kovarak başladıkları sabotaj girişimlerine daha sonra silahlı çatışmalar şeklinde devam etmiştir. Tüm bu girişimler Azerbaycan'da ordunun daha tam kurulmadığı ve askeri gücün yetersiz olduğu süreçte meydana gelmiş ve gönüllü olarak vatanın savunmasına katılan sivil vatandaşlar tarafından önlenmiştir. Fakat agresyonun yükselişe geçmesi ile gönüllülerden oluşan güçler savunmayı teşkil etme konusunda zorluklarla karşı karşıya kalmıştır.

⁶³ Верховный Совет СССР (Verkhovniy Sovet SSSR), **Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик (Konstituchiya (Osnovnoy Zakon) Soyuzu Sovetskikh Respublik)**, Moskova, Политиздат (Politizdat), 1977, s. 55-57.

⁶⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, "Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ləğv Edilməsi Haqqında Qanun (Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin İptal Edilmesine Dair Yasa)", 26 Kasım 1991, (çevrimiçi), 2 Aralık 2021 tarihinde <http://www.e-qanun.az/framework/6783> adresinden alınmıştır.

Eski Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nin sınırları içinde olan bölgelerin büyük bir kısmı daha 1991 yılında karış karış Ermeni güçlerinin kontrolüne geçmiştir. Böylelikle Dağlık Karabağ'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin evlerini terk etmekten başka çaresi kalmamıştır. Vilayette 58 bin Azerbaycanlının yaşadığı 53 köy tamamen boşaltılmıştır.⁶⁵ Yani Azerbaycan yönetiminin, Dağlık Karabağ'ın muhtariyetini iptal etme konusundaki kararı oldukça geç verilmiş, çatışmanın bölücülük faaliyetinden sıcak savaşa dönüşmemesi için yeterli önlemler alınmamıştır.

3.4. Karabağ Savaşı ve Azerbaycan Topraklarının Ermenistan Tarafından İşgal Edilmesi

Karabağ'da Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları köy ve kasabalara saldırılarını sürekli bir hale getiren Ermeniler 1992 yılının başlarında Kerkicahan, Geybalı, Malıbeyli, Aşağı Guşçular ve Yukarı Kuşçular köylerini işgal etmiştir. Bu köylerin hedef olarak seçilmesinin nedeni konumlarının stratejik açıdan önemi olmuştur. Tahminen 50 Azerbaycanlının katledildiği, diğer sakinlerin ise göçe zorlandığı bu olayların hemen ardından Garadağlı katliamı yaşanmış, 77 kişi vahşice öldürülmüş, 84'ü ise esir alınmıştır.⁶⁶ Tarihen Azerbaycan'ın sanat ve kültüründe oldukça önemli bir yere sahip olan Karabağ'ın siyasi merkezi Şuşa kentinin kuşatıldıktan sonra Azerbaycan Ordusu'nun başlattığı Daşaltı Operasyonu da iletişim kopukluğu nedeninden başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Operasyona yeni oluşturulmuş ordunun 3 bölümü ve Şuşa'nın kendini savunma güçleri katılmış, iyi başlayan süreç faciayla sonuçlanmıştır. Söz konusu başarısızlık, dönüm noktası niteliğinde olmuş, daha savaşın başlarından itibaren önemli stratejik konumların kaybedilmesine sebebiyet vermiştir.⁶⁷ Bunun ardından Ermeniler daha da agresifleşerek Azerbaycanlılara yönelik etnik temizleme girişimlerinde bulunmuş, 26 Şubat'ta Hocalı'da yeni bir insanlık suçu işleyerek bu bölgeyi de işgal etmiştir.

İşgalinden 4 ay önce kuşatılmış Hocalı'da 1992'nin ilk günlerinden itibaren elektrik enerjisi de kesilmiştir. Böylelikle bu bölgenin Azerbaycan diğer toprakları ile iletişimi kopmuş, ulaşım aracı olarak sadece helikopterler faaliyet göstermiştir. Sonuncu helikopterin Ermeniler tarafından havada vurulması ile artık Hocalı sakinleri çaresiz duruma gelmiştir. Geçmiş SSCB'nin bölgede bulunan askeri güçlerinin desteği ile harekete geçen Ermeniler 25-26 Şubat gecesi en son model silahlara kuşanarak sivil vatandaşlara saldırmıştır. Tamamen ateşe verilen ve yerle bir edilen kentten canını kurtarmak isteyen sivillere yönelik hiçbir müsamaha gösterilmemiş, hatta bu insanlar işkenceye

⁶⁵ İhtiyar Hüseyinli, "Qarabağ Salnaməsinin Qara Təqvimı (Karabağ Salnamesinin Kara Takvimi)", **Azerbaycan Gazetesi**, No: 43, 24 Şubat 2010, s. 4.

⁶⁶ İrade Sarıyeva, "Ermənistanın Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırım Tarixi (Ermenistan'ın Azerbaycanlılara Yönelik Soyqırım Tarihi)", **Bakı Xəbər (Bakü Haber)**, No: 39, Bakü, 4 Mart 2020, s. 11.

⁶⁷ Tahir Aydınoglu, "Daşaltı Faciəsi - Daşlara Yazılmış Şəhidlik Dərsi (Daşaltı Faciası - Taşlara Yazılmış Şehitlik Dersi)", **Xalq Qəzeti (Halk Gazetesi)**, Bakü, 28 Ocak 2018, s. 3.

maruz bırakılarak katledilmiştir. Kafaları kesilen, canlı canlı yakılan, derileri soyulan, organları çıkarılan yüzlerle insan Hocalı Katliamı'nın kurbanı olmuştur. Hocalı'nın savunmasını teşkil eden yerel güçler dışarıdan hiçbir destek alamadığından sakinleri koruyamamıştır. Sonuç olarak;

- 613 kişi katledilmiş (63'ü çocuk, 106'sı kadın, 70'i yaşlı)
- 8 aile tamamen yok edilmiş,
- 56 kişi işkencelerle öldürülmüş,
- 27 aileden geriye sadece 1 kişi kalmış,
- 25 çocuk her iki ebeveynini kaybetmiş,
- 130 çocuk ebeveynlerinden birini kaybetmiş,
- 487 kişi hayatını fiziksel engellerle sürdürmek zorunda kalmış,
- 230 aile "babasını" kaybetmiş,
- 1275 kişi esir alınmış,
- 150 kişi ise kayıplara karışmıştır.⁶⁸

Azerbaycan hükümeti bu olayların ardından Dağlık Karabağ çatışmasını Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nda gündeme getirmiştir. Çatışmanın bir an önce çözüme ulaştırılması amacıyla Minsk Gurubu⁶⁹ oluşturulsa da Dağlık Karabağ'ın işgali durdurulamamıştır. 8 Mayıs'ta Şuşa'nın işgal edilmesi ile bölge Ermeniler tarafından ele geçirilmiştir. Şuşa şehrinden sonra 17 Mayıs'ta Laçın'ın işgal edilmesi ile ise Dağlık Karabağ ve Ermenistan arasında koridor açılmış ve aynı zamanda Ermenilerin Dağlık Karabağ'la yetinmeyecekleri belli olmuştur.⁷⁰

1992'nin yazından itibaren Azerbaycan karşı atak hamlelerinde başarılar elde etmeye ve askeri operasyonlarla toprakların bir kısmını işgalden kurtarmaya başlamıştır. Nitekim Temmuz-Ağustos aylarında Ağdere ve Goranboy'un işgal edilmiş toprakları geri alınmıştır.⁷¹ Böyle bir süreçte Azerbaycan'ın dışarıdan güçlü bir destek görmemesi ve Ermeni lobisinin tüm dünyada özellikle ABD'de gerçekleştirdiği yanlış provokasyon sonucunu vermiştir. ABD'de Kongre, Özgürlükleri Koruma Yasası'na 907. Ek'i kabul etmiştir. Belge gereğince Azerbaycan Ermenistan'ın ablukada tutmakla suçlanmış ve bu nedenle her türlü yardımdan mahrum bırakılmış hatta insani yardım bile

⁶⁸ Ali Hasanov, **Hocalı Soykırımı: Nedenleri, Sonuçları ve Uluslararası Arenada Tanınması**, Bakü, Zerdabi LTD, 2017, s. 46-47.

⁶⁹ Fransa, ABD ve Rusya Federasyonu'nun eşbaşkanlık ettiği Minsk Grubu, Dağlık Karabağ Çatışmasının çözüm sürecine öncülük etmiştir. OSCE, "OSCE Minsk Group", t.y., (çevrimiçi), 19 Aralık 2021 tarihinde <https://www.osce.org/mg> adresinden alınmıştır.

⁷⁰ Faig İsmayılov, **Laçın: Həqiqətlər, Müləhizələr, Tarixi Dəyərlər (Laçın: Gerçekler, Çıkarımlar, Tarihi Değerler)**, Bakü, Nurlar, 2002, s. 40.

⁷¹ Tural Hamit, "Ağdərə Əməliyyatı (Ağdere Operasyonu)", 28 Ekim 2020, (çevrimiçi), 19 Aralık 2021 tarihinde <https://azlogos.eu/agd%C9%99r%C9%99-%C9%99m%C9%99liyyati/> adresinden alınmıştır.

sınırlandırılmıştır.⁷² Azerbaycan'ın cephede ardı ardına başarılar elde etmesi Ermeni destekçileri aktifleştirmeye başlamış, sonuç olarak ordu 1992-1993 yıllarda zorlu çatışmalara sürüklenmiştir. Rusya'nın desteği ile Ermeniler 1993 yılının Şubat ayında yeniden Ağdere bölgesine saldırıya başlamıştır. Nisan ayına gelindiğinde ise Azerbaycan'ın Kelbecer ili Ermenistan tarafından işgal edilmiş, saldırı sırasında ölüm veya esir alınmaktan kurtulabilen sakinler göç etmek zorunda kalmıştır.⁷³

BM Güvenlik Konseyi, 30 Nisan 1993 tarihinde 822 sayılı Kararname ile Kelbecer'in işgalinden dolayı rahatsızlığını dile getirmiştir. Uluslararası sistemin işgal konusunda sorumsuz tavrı, işgalciye yönelik hiçbir yaptırımın gerçekleştirilmemesi nedeniyle Dağlık Karabağ çevresinde Ağdam, Cberayıl, Füzuli, Gubadlı ve Zengilan illeri birkaç ay içinde ardı ardına işgal edilmiştir. BM Güvenlik Konseyi'nin Azerbaycan topraklarının işgaline itiraz olarak kabul ettiği 853, 874, 884 sayılı Kararnamelerde Ermenilerin işgal edilmiş toprakları biran önce, tamamen ve hiçbir ön şart olmadan terk etmesi talep edilmiştir.⁷⁴

1994 yılının başlarında yeniden karşı atak hamlelerinin yoğunlaşması ile Azerbaycan'ın bazı toprakları işgalden kurtarılmıştır. Azerbaycan Ordusu'nun yeniden başarılı operasyonlar düzenlemesi ülkenin farklı alanlarda yeniden çeşitli baskılarla karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Ermenistan ve Azerbaycan arasında ateşkes imzalanmasına dair Rusya'nın ileri sürdüğü teklif, Bişkek'te taraflara takdim edilmiştir. Bişkek Protokolü'nde Dağlık Karabağ'ın Ermeni topluluğunun taraf olarak gösterilmesine Azerbaycan'dan sert itiraz gelmiştir. Öncelikle belgedeki gözlemci sözünün önüne "uluslararası" kelimesi eklenmiş ve toprakların işgal edildiğinin altı çizilmiştir. Aynı zamanda bölgede yaşayan ve göçe zorlanan Azerbaycanlıların da söz hakkı olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu konuda dönemin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ve Ali Sovyet Başkan Yardımcısı Afiyeddin Celilov büyük çaba göstermiştir. Böylelikle 12 Mayıs 1994 yılında taraflar arasında ateşkes anlaşması elde edilmiştir.⁷⁵ Bu bağlamda söz konusu ateşkes anlaşması Bişkek Protokolü'nün şartları ve metni ile karıştırılmamalıdır. Nitekim tarafların imza attığı bu belge Bişkek Protokolü'ne yapılan düzeltmelerle yeni bir versiyon olmuştur. Bu düzeltmeler sayesinde Ermenilerin Dağlık Karabağ'da bağımsızlık ilan etme çabalarının asılsız olduğu belgelenmiştir. Çünkü belgenin hiçbir maddesinde Dağlık

⁷² Nagorno-Karabakh: Documents, Resolutions and Agreements, "Section 907 of the Freedom Support Act (Public Law 102--511)", 24 Ekim 1992, (çevrimiçi), 4 Aralık 2021 tarihinde <https://www.legal-tools.org/doc/892c51/pdf/> adresinden alınmıştır.

⁷³ Kelbecer İl Müdürlüğü, "Kəlbəcərin İşğalı (Kelbecer'in İşgali)", t.y, (çevrimiçi), 5 Aralık 2021 tarihinde <https://www.kalbajar.com/isgal-tarixi> adresinden alınmıştır.

⁷⁴ Fikret Memmedov, "BMT-nin "Dişsiz" Qətnamələri (BM'in "Dişsiz" Kararnameleri)", **Yeni Müsavat Gazetesi**, 5 Nisan 2011, s. 11.

⁷⁵ Vladimir Kazimirov, **Peace to Karabakh. Russia's Mediation in the Settlement of the Nagorno-Karabakh Conflict**, Çev. Alexei Zverev, Satterwaite Margret, Moskova, VES MIR, 2014, s. 206-207.

Karabağ Cumhuriyeti ifadesine yer verilmemiştir. Söz konusu belge cephede tam olarak güvenliğini sağlayamasa da uzun süren silahlı çatışmaları durdurmuştur. Bu anlaşmadan sonra uluslararası teşkilatların, özellikle AGİT'in barış sağlama çabaları daha aktif düzeye yükselmiştir. Tüm bunlara rağmen 1994'den 2020 senesine kadar uzayan sürede çatışmanın çözümüne dair hiçbir ilerleme kayda alınamamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARABAĞ SAVAŞI'NIN SONUÇLARI: GÖÇMEN KRİZİ VE EKONOMİK SORUNLAR

3.1. İç ve Dış Göç Bağlamında Göçmenlik Olgusu: Zorunlu Göçlerin Azerbaycan'ın Demografik Profiline Etkileri

Karabağ Savaşı, Azerbaycan'ın bağımsızlığını zorlu şartlar altında elde ettiği döneme tesadüf etmiştir. Böylelikle yeni ekonomik ve siyasi sistemin oluşum süreci, savaşın ve savaştan kaynaklanan süreçlerin ülke için daha sancılı bir duruma gelmesine sebebiyet vermiştir. Savaş süreci ve sonrasında yaşanan olaylar, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile sosyal, siyasi ve ekonomik alanda meydana gelen köklü değişimin beraberinde getirdiği problemleri daha da içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Nitekim ülkede yeni bir sistemin oluşması, bürokratik ilişkilerin yeniden yapılandırılması, ekonominin tek merkezli yönetimden özgürleşmesi, toplumda yeni fikirlerin ve eğilimlerin baş kaldırması oldukça önemli bir tarihi süreç olmanın yanı sıra aynı zamanda birçok sorunun da çıkış noktası olmuştur. Bu sorunların savaşın gidişatını ve sonuçlarını etkilediği gibi, savaş süreci de bu değişim dönüşümün sınırlarını zorlamıştır.

1988 yılından itibaren başlayan ve 1994 senesine kadar sıcak çatışma halinde devam eden Ermenistan'ın işgalci faaliyetleri, Azerbaycan ile birlikte tüm Güney Kafkasya bölgesi ve bu bölge ile sınır teşkil eden ülkeler açısından olumsuz sonuçlara neden olmuştur. Söz konusu dönemde ve sonrasında bölgenin ekonomik potansiyeli çatışmadan kaynaklanan güvenlik sorunları nedeni ile gereğince değerlendirilememiştir. İlk olarak yüz binlerce Azerbaycan Türkünün Ermenistan'da büyük baskılara maruz kalarak sınır dışı edilmesi, akabinde Dağlık Karabağ'da Azerbaycanlıların Ermeniler tarafından etnik ayrımcılık görmesi ve bölgeden kovulması ile başlayan olaylar, ülkede bir milyonu aşkın göçmen nüfusun oluşmasına sebep olmuştur. Azerbaycan'ın 62 kent ve kasabasında, 1600'den fazla yerleşim alanında zorunlu göçmene dönüşenlerle birlikte çatışma bölgesine yakın olan bölgelerde de 100 binden çok vatandaş güvenli yaşam alanına sahip olma amacıyla bölgeden göç etmiştir. Özellikle Nahçıvan, Akcabedi, Ağstafa, Füzuli, Terter, Goranboy, Gedebe, Gazakh ve Tovuz'un çatışma bölgesine sınır teşkil eden bölgelerinden toplu göçler gerçekleştirilmiştir.⁷⁶

⁷⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi resmi internet sayfası, "Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlər (Kaçkınlr ve Mecburi Göçkünlər)", t.y, (çevrimiçi), 5 Aralık 2021 tarihinde <http://supremecourt.gov.az/static/view/178> adresinden alınmıştır.

Tüm bunlarla birlikte Dağlık Karabağ'da başlayan ve çevre illerin de işgali ile sonuçlanan savaş sürecinde Azerbaycan'ın uğradığı maddi hasarın hesaplanması çok zor ve imkansız olmuştur. Savaştan sonraki ilk yıllarda gerçekleştirilen incelemelere göre sadece silahlı çatışmalar dolayısıyla Azerbaycan'ın maruz kaldığı maddi hasar 60 milyar dolar olmuştur.⁷⁷ Sonraki yıllar içinde ise bu hasarın daha somut şekilde kayda alınması amacı ile çalışma grubu oluşturulmuştur. Söz konusu grup, toplam zararın 819,15 milyar dolar olduğu kanaatine varmıştır.⁷⁸

Karabağ Savaşı sonucunda toplam 20 binden fazla Azerbaycanlı hayatını kaybetmiş, 50 bin kişi yaralanmış, binlerce insan esir alınmış veya kayıplara karışmıştır. 900'den fazla yaşam alanı, 798 sağlık, 1025 eğitim, 1510 medeniyet müessesesi yerle bir edilmiştir.⁷⁹ Süreç içinde Azerbaycan'ın 11 bin 557 askeri şehit düşmüştür.⁸⁰ Özellikle genç erkeklerin ölümüne neden olan bu savaş, Azerbaycan toplumunu demografik açıdan oldukça kötü yönde etkilemiştir.

Araştırma konusu olarak seçilmiş Karabağ Savaşı'nın meydana geldiği dönemde Azerbaycan Türklerinin maruz kaldığı göçler, öncelikle zorunlu olmuştur. Bu göçler iç ve dış göç olarak ikiye ayrılmıştır. Birçok literatürde bu süreçler bir birine karıştırılmış olsa da dış göç mağdurları olarak Ermenistan'dan sınır dışı edilen Azerbaycanlılarla, Azerbaycan topraklarının işgali ile kendi ülkelerinde yaşadıkları alanları terk etmek zorunda kalan için göç mağdurları olan Azerbaycanlılar arasında farklar mevcut olmuştur. Her iki göç dalgası etnik çatışma nedeniyle meydana gelmiştir fakat özellikle belirtilmelidir ki, Azerbaycan'da meydana gelen iç göç hareketleri Ermenistan'ın işgalcilik politikasının bir sonucu olmuştur.

Yüzyıllardır soylarını sürdürdükleri yurtlarından kovularak Azerbaycan'a sığınan Azerbaycan Türklerine "kaçkın", işgal nedeniyle Karabağ'dan göç etmek zorunda kalan Azerbaycan vatandaşlarına ise "mecburi göçkün" adı verilmiştir. "Kaçkın" kavramı literatürde daha çok mülteci kelimesine eşdeğer bir ifade olarak kaynaklara dahil edilmiştir. "Kaçkın" kelimesi 28

⁷⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Bünyesinde Çalışmalar İdaresi, "Münaqişənin Fəsadları (Münakaşanın Fesatları)", **Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi (Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Münakaşası)**, Bakü, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2005, s. 123.

⁷⁸ "Ermənistanın Azərbaycana Vurduğu Zərərin Məbləği (Ermenistan'ın Azerbaycan'a Verdiği Hasarın Miktarı)", 22 Şubat 2020, (çevrimiçi), 9 Aralık 2021 tarihinde <https://lent.az/news/268238> adresinden alınmıştır.

⁷⁹ Şahbaz Muradov, Cengiz Bakış, **Azərbaycan Respublikasında Etno-Demografik Proseslər: Tarixi Dəyişikliklər və Reallıqlar (Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Etno Demografik Süreçler: Tarihi Değişiklikler ve Gerçeklikler)**, Bakü, Azerbaycan Milli İlmmler Akademisi Ekonomi Enstitüsü, 2013, s. 40.

⁸⁰ "Qarabağ Müharibəsi (Karabağ Savaşı)", 14 Şubat 2019, (çevrimiçi), 9 Aralık 2021 tarihinde <https://www.ens.az/az/qarabag-muharibesi> adresinden alınmıştır.

Temmuz 1951 tarihli Mültecilerin Statüsüne İlişkin Cenevre Sözleşmesinde göçmen tabirini izah eden özelliklerle şu anlama gelmektedir:

1. Ülkesinin sınırlarından uzakta olması;
2. Ülkesinin korumasından mahrum olması;
3. Kişinin kendi hayatı, özgürlüğü ve güvenliği için ciddi anlamda korkması;
4. Irkı, dini, siyasi eğilimi ve belirli bir sosyal gruba ait olduğu için baskı görmesi;
5. Yukarıdaki sebepler dolayısıyla kendi ülkesine dönememesi;⁸¹

Mecburi göçkün” kavramı ise BM düzeyinde imzalanan sözleşmelerde ve çeşitli belgelerde “vatandaşlığı olmayan şahıs”, “ülke içinde hareket eden kişiler” olarak geçmektedir. ⁸² Böylelikle “mecburi göçkün” ifadesi, “Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler” (ÜİYOK) şeklinde yorumlanmalıdır.

Böylelikle 1988 yılı itibariyle veya daha öncesinde Ermenistan’dan sınır dışı edilmiş Azerbaycan Türkleri, Azerbaycan’da “kaçkın” nüfusu oluşturmuştur. Özellikle Sovyetler Birliği’nin son dönemlerinde farklı ülkelerde çeşitli baskılarla Azerbaycan’a sığınanlar örneğin Özbekistan’dan kovulmuş Ahıska Türkleri de “kaçkın” nüfusun önemli bir kısmını teşkil etmiştir. 1996 yılına değin kaçkın nüfusun 196 845’ni etnik Azerbaycanlılar, 51 549’nu ise Özbekistan’dan gelen Ahıska Türkleri teşkil etmiştir.⁸³ Resmi verilere göre, sadece 1988-1989 yılları içinde komşu ülkelerden Azerbaycan’a 219,776 kişi göç etmiştir.⁸⁴ Bununla birlikte Azerbaycan kaynaklarında 1988-1994 yılları arasında tahminen 250 bin civarı kaçkın geldiğine dair genel bir kanı mevcut olmuştur. Azerbaycan’ın kısa sürede çok büyük göçler kabul etmek zorunda kalması öncelikle ekonomiyi derinden sarsmış olsa da bu durumun etkileri en fazla toplumsal boyutta kendini göstermiştir. Mecburi göçkün ve kaçkın nüfus mutlak çoğunlukla Türk kökenli olduğu için yerel ve göçmen nüfus arasında etnik farklar olmamıştır. Fakat ülkenin kısa sürede böyle bir “yük”ün altına girmesi doğal olarak yerel nüfusun da yaşam şartlarının kalitesini düşürmüştür.

⁸¹ United Nations High Commissioner for Refugees, **Convention and Protocol Relating to the Status of Refugees**, Cenevre, UNHCR Communications and Public Information Service, 2010.

⁸² Ulduz Paşayeva, “Dünyada Qaçqın və Məcburi Köçkün Anlayışlarının Yaranma Tarixi Barədə (Dünyada Kaçkın ve Mecburi Göçkün Kavramlarının Oluşum Tarihi Üzerine)”, **Tarix və Onun Problemləri (Tarih ve Onun Problemleri)**, Bakü, Bakü Devlet Üniversitesi, No: 3, 2009, s. 249.

⁸³ United States Committee for Refugees and Immigrants, “U.S. Committee for Refugees World Refugee Survey 1997 – Azerbaijan”, 1 Ocak 1997, (çevrimiçi), 13 Aralık 2021 tarihinde <https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=printdoc&docid=3ae6a8af30> adresinden alınmıştır.

⁸⁴ Sergey Rumyanchev, “Беженцы и Вынужденные Переселенцы в Азербайджане: Политический Контекст (Bejençhı i Vınujdennıye Pereselençhı v Azerbaydjane: Politicheskiy Kontekst)”, КАРИМ ВОСТОК (KARİM VOSTOK), 2013, s. 2.

1998 yılına gelindiğinde Vatandaşlık Yasası kabul edilmiş, böylelikle kaçkınlara dair hukuki mevzuatta ciddi bir değişikliğe imza atılmıştır. Nitekim yasa gereğince 1988-1992 yılları içinde ülkeye kabul edilmiş kaçkınlara vatandaşlık verilmiştir.⁸⁵ Yasanın uygulanması ile Ermenistan'dan sınır dışı edilmiş 200 bin Azerbaycan Türkü, Özbekistan'dan kovulmuş 50 bin Ahıska Türkü Azerbaycan vatandaşı olmuştur. Gelecekte kendi topraklarına geri dönüş konusunda hiçbir kısıtlaması olmayan bu insanların kısa sürede ülke toplumuna karışması sosyal açıdan büyük önem taşımıştır.

Zaten Azerbaycan vatandaşı olan ve kendi ülkesinde evlerini terk etmek zorunda kalan mecburi göçkünlere dair bakış açısı ise yıllar içinde daha net olmuştur. Nitekim bu insanların evlerine döne bilmeleri için Ermenistan'ın işgale son vermesi gerektiği tüm uluslararası platformlarda defalarca Azerbaycan tarafından dile getirilmiştir. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin Azerbaycan'daki Temsilcisi Guido Ambroso ve Azerbaycan Devlet İstatistikler Komitesi Başkanı Tahir Budagov'un bir araya geldiği görüşmede ülkedeki kaçkın ve mecburi göçkün nüfus hakkında kapsamlı bilgiler verilmiştir. Budagov, Azerbaycan nüfusunun 1,2 milyonunun yani %12,4'ünün kaçkın veya mecburi göçkün olduğuna dikkat çekmiş, dünyada her 122 kişiden 1'inin, Azerbaycan'da ise her 8 kişiden 1'inin kaçkın ve mecburi göçkün hayatı yaşadığını belirtmiştir.⁸⁶ Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, 1 Ocak 2020 tarihli verilerinde Azerbaycan'daki mecburi göçkün sayısının 652,326 kişiye ulaştığını vurgulamıştır.⁸⁷

Kaçkınlara tam olarak yerel nüfusa karışarak topluma entegre olsa da mecburi göçkünler için aynı durum geçerli olmamıştır. Mecburi göçkün statüsünde olan insanlar geçen zaman içinde devletin özel politikası ile ayrıcalıklardan faydalanmaya devam etmiştir. Tüm bunlarla birlikte özellikle büyük şehirlerde mecburi göçkünler ve yerel nüfus arasındaki ilişkiler çok daha kuvvetli olmuş, bu alanlarda mecburi göçkünlerin topluma entegre etme hızı da yüksek olmuştur. Kırsal bölgelerde ise bu insanlar daha çok kompakt yaşamayı tercih etmiş veya süreç kompakt yaşamaya elverişli şekilde ilerlemiştir. alanlarda daha çok il ve ilçe merkezlerinden uzak mesafelerde bulunan alanlarda yaşamıştır. Tüm bunlarla birlikte genel olarak mecburi göçkünler toplumda ciddi bir ayrımcılığa maruz kalmamış, yerel nüfusla statülerinden dolayı çok fazla sorun yaşamamıştır.

⁸⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, "Azərbaycan Respublikası Vətəndaşlığı Haqqında Qanun (Azerbaycan Cumhuriyeti Vatandaşlığı Hakkında Kanun)", 30 Eylül 1998, (çevrimiçi), 14 Aralık 2021 tarihinde <http://e-qanun.az/framework/3187> adresinden alınmıştır.

⁸⁶ "Azərbaycandakı Qaçqın, Məcburi Köçkün və Vətəndaşlığı Olmayan Şəxslərlə Bağlı Statistik Məlumatlar (Azerbaycan'daki Kaçkın, Mecburi Göçkün ve Vatandaşlığı Olmayan Kişilere İlişkin İstatistiki Bilgiler), 6 Eylül 2019, (çevrimiçi), 14 Aralık 2021 tarihinde <https://azertag.az/xeber/1326527> adresinden alınmıştır.

⁸⁷ Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, **Azerbaycan**, Bakü, www.unhcr.org, 2020, s. 1.

Kaçkın ve mecburi göçkünler göçe maruz kaldıkları ilk yıllarda aşağı yukarı aynı şartlar altında yaşamlarını sürdürmüştür. Fakat zaman geçtikçe ekonomik düzeyde farklı ilerlemeler olduğundan yaşam koşullarında da farklı özellikler meydana gelmeye başlamıştır. Uluslararası yardım kuruluşları ve devlet desteği ile zorlu süreçleri atlatmayı başaran bu insanlar 2020 yılında gerçekleşen savaş sonrasında kendi topraklarına dönme yolunda büyük umutlar elde etmiştir.

3.2. Karabağ Savaşı'nın Azerbaycan Ekonomisinde Oluşturduğu Yıkımlar

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra planlı ekonomik sistemin Azerbaycan ekonomisi üzerindeki negatif etkileri devam etmiştir. Bu sorunların başında kendi kendine yetebilen ekonomik altyapının olmaması, üretim gücünün bölgesel ve sektörler üzere beraber bölünmemesi, üretilen malların kalitesiz olması ve Sovyet dönemine oranla oldukça az olması gelmiştir. Genel olarak Sovyetler Birliği'nin dağılması tüm bölgenin, aynı zamanda Azerbaycan'ın ekonomik krizle karşı karşıya kaldığı döneme tesadüf etmiştir. Nitekim ekonomik kriz Sovyet yönetiminin çöküşünde en önemli etkenlerden biri olmuştur. 1990-1994 yılları arasında Azerbaycan'da GSYİH her sene %13-20 oranında azalmıştır. 1994'e gelindiğinde sürecin en başına kıyasla GSYİH yüzde %53, sanayi %62, tarım ve hayvancılık %44, tüketim %75 ve vergi hasılatı %45 oranında azalmıştır. Böylelikle de ülkede yaşam standartları düşmüş, asgari ücret %80 oranında kötüye gitmiştir.⁸⁸

SSCB'nin tarihe karışması ile Azerbaycan ekonomisinde bir veya birkaç alana yönelik uzmanlaşma ve iş bölümüne dayanan ekonomik sistemin de sonu gelmiştir. Ham madde, ekipman, finans, piyasa ve işletmelerin idaresi konuları eski merkezi planlama sistemine göre yapılandırıldığı için üretim ciddi anlamda azalmış, birçok müessise faaliyetini durdurmuştur. Aynı zamanda Azerbaycan'ın diğer SSCB devletleri ile olan ekonomik ilişkilerinin kopması ülkenin bu bölgelerdeki pazarlarını kaybetmesine yol açmıştır. Ermenistan'la başlayan savaş ise bu sorunların daha da derinleşmesine yol açarak üretimi ve ekonomiyi felç etmiştir. 1991-1994 yılları arasında ülke ekonomisinde enflasyon 4 haneli rakamlara kadar yükselmiş, bağımsızlığın hemen ardından %330 seviyesinde olan oran %1187 rakamına ulaşmıştır.⁸⁹ Ekonomik kriz üretimin hızla azalmasına, fiyatların büyük ölçekte artmasına neden olarak bütçe açığının büyümesine sebebiyet vermiştir. Ekonomik krizin bir diğer kötü yanı ise ulusal para

⁸⁸ Osman Nuri Aras, Elçin Süleymanov, **Azərbaycan İqtisadiyyatı (Azerbaycan Ekonomisi)**, Bakü, Şarg-Garb, 2016, s. 13.

⁸⁹ Azerbaycan Devlet İstatistikler Komitesi, **1993-2002: Period of Sustainable Economic Growth**, Bakü, Azerbaycan Devlet İstatistikler Komitesi, 2002, s. 122.

biriminin değer kaybetmesi ile dış ticaret ve ekonomik ilişkilerin negatif yönde seyretmesi olmuştur.

Savaştan kaynaklanan ekonomik hasarlar genel olarak iki kategoriye bölünebilir. Birinci kategoridekiler direkt olarak askeri müdahalelerden ve sıcak çatışmalardan, ikinci kategoridekiler ise yıkımların neden olduğu dolaylı kayıplardan kaynaklanmıştır. Aşağıdakiler direkt kayıplara örnek olarak gösterilebilir:

- Devlet veya vatandaşların sahip olduğu emlak, kaybedilen tüm mal varlığı
- Bütçe harcamaları
- Zorunlu gler
- Ek tıbbi harcamalar, yaralıların tedavisi
- Kaybedilen iş yerleri ve iş yerlerinden elde edilen gelir
- Bölgenin ekolojisine verilen zarar

Dolaylı ekonomik kayıpların örnekleri ise aşağıdakilerdir:

- Üretimin azalması
- Emlak ve üretilen malların piyasa değerinin düşmesi
- Sermayelerin azalması
- Ticaret ilişkilerinin zayıflaması
- Turist sayısının düşmesi
- Uzmanların düşük yaşam standartları nedeniyle ülkeyi terk etmesi, beyin göçü
- Enflasyon
- İşsizlik
- Eğitim imkanlarının azalması

Ekonominin oluşmuş durumdan kurtarılması için ilk adım 1991 yılının Haziran ayında atılmış, zel Mülkiyet Yasası kabul edilmiřtir⁹⁰. 1992 yılında ise fiyatların serbestleştirilmesi konusunda fırsat oluşturulmuş, KDV uygulanmaya başlamıştır.⁹¹ Nisan ayında Dış Sermaye Yasası'nın⁹², Ağustos ayında ise Milli Bank Yasası'nın yürürlüğe girmiş, manat para birimi

⁹⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, "Azerbaycan Cumhuriyeti Mülkiyet Yasası", 9 Kasım 1991, (evrimii), 13 Aralık 2021 tarihinde <http://www.e-qanun.az/framework/10221> adresinden alınmıştır.

⁹¹ Devlet Vergi Hizmeti, "DV (KDV)", 2017, (evrimii), 13 Aralık 2021 tarihinde https://www.taxes.gov.az/uploads/2017/PV_new/EDV.pdf adresinden alınmıştır.

⁹² Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, "Dış Sermayenin Korunması Yasası", 15 Ocak 1992, (evrimii), 13 Aralık 2021 tarihinde <http://www.e-qanun.az/framework/7000> adresinden alınmıştır.

piyasalarda yerini almıştır.⁹³ 1993-1994 yılları arasında savaşın daha şiddetli çatışmalarla devam etmesi ekonomik alanda reformların hızının azalmasına neden olmuştur. Mayıs ayında ateşkesin imzalanması ile ekonomik sistemdeki geçiş dönemi hız kazanmış, savaştan kaynaklanan ekonomik sorunların çözümü konusunda yeni adımlar atılmaya başlanmıştır.

Karabağ Savaşı sonucu Azerbaycan'ın uğradığı maddi kayıplara konusu incelendiğinde öncelikle Dağlık Karabağ ve çevresindeki Ağdam, Laçın, Gubadlı, Kelbecer, Zengilan, Cebayıl, Füzuli gibi önemli bölgelerin Ermenistan tarafından işgal edilmesinin altı çizilmelidir. Böylesine kapsamlı bir kayıp hem işgal edilmiş il ve ilçelerin, hem Azerbaycan ekonomisinin, hem de bölge ülkelerinin ekonomisini belirli düzeylerde etkilemiştir. Özellikle İran sınırlarının bir kısmının Azerbaycan'ın kontrolünden çıkması bölgede illegal girişimlerin vuku bulmasına neden olmuş, bölgede narkotik ticareti ve kaçak mal hareketlerinin serbest bir şekilde gerçekleştirilmesine sebebiyet vermiştir. Ayrıca işgal sırasında bölgede yaşayan insanların tüm emlak ve mal varlıkları da Ermeniler tarafından talan edilmiştir. Böylelikle savaş, işgal edilmiş toprakların büyük bir kısmının yararsız ve kullanışsız duruma gelmesine neden olmuştur. Ermeniler daha çok Sovyetler Birliği döneminde de çoğunlukta oldukları Dağlık Karabağ bölgesinde yaşamış, çevre bölgelere dikkat edilmemiştir.

Ermenistan Azerbaycan topraklarına düzenlediği saldırılarla;

- 900'den fazla yaşam alanı,
- Toplam yüz ölçümü 9,1 milyon kare kilometre olan 150 bin civarında ev,
- 4.366 sosyal-kültürel amaçlar için kullanılan konut,
- 2.389 sanayi ve tarım işletmesi,
- 1.025 okul,
- 855 ana okul,
- 927 kütüphane,
- 3.225 ticaret işletmesi,
- 4 tedavi-dinlenme tesisi,
- 798 sağlık birimini ele geçirerek yararsız hale getirmiştir.⁹⁴

⁹³ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, "Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Bankası Hakkında Yasa", 7 Ağustos 1992, (çevrimiçi), 13 Aralık 2021 tarihinde <http://www.e-qanun.az/framework/5530> adresinden alınmıştır.

⁹⁴ Aybeniz Gasimova, **Ermənistanın Silahlı Təcavüzü Nəticəsində Azərbaycanın Məruz Qaldığı İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi. 1998-1994 (Ermenistan'ın Silahlı Tecavüzü Neticesinde Azerbaycan'ın Maruz Kaldığı Kayıp ve Tələfatların Değerlendirilmesi. 1988-1994)**, (yayınlanmış yüksek lisans tezi), Bakü, Azerbaycan Devlet Ekonomi Üniversitesi, 2017, s. 43.

1991-1994 yılları arasında Ermenistan tarafından işgal edilmiş topraklar, yer altı ve yer üstü servetleri itibarıyla da Azerbaycan ekonomisi için büyük kayıp olmuştur. Bu durum özellikle metalurji, gıda endüstrisi, sanayi, inşaat malzemeleri alanlarında kendini göstermiştir. Bu toprakların 30 seneye yakın işgal altında olması aynı zamanda Azerbaycan'ın tarım, sanayi, inşaat alanlarını da derinden sarsmıştır. Ağdam bölgesinde Çobandağ, Şahbulag, Boyahmetli gibi kireçtaşı madenlerindeki kaynak kaybedilmiştir. İşgale kadar keşfedilmiş tam 163 türdeki madenlerin istismarı da Ermenistan'ın eline geçmiştir. 5 altın, 7 cıva, 2 mis, 1 çinko ve kurşun, 1 taş kömür, 12 dekoratif taş madeni ve daha birçok maden yatağı ekonomik açıdan büyük kayıp anlamına gelmiştir.⁹⁵

Zengilan ilinin sınırları içinde bulunan Basitçay Korusu da Ermenilerin sorumsuz istismarı sonucunda mahvedilmiş, binlerce ağaç kesilerek bölgenin ekolojisine ağır darbe vurulmuştur. Bununla yetinmeyen Ermeniler 2020 senesinde terk ettikleri bölgeleri ateşe vermiştir. Uluslararası kuruluşlar ise çevreye yönelik bu tür ciddi suçlar konusunda hiçbir tedbir uygulamamıştır. Böylelikle işgalden kurtulan bölgelerin kalkınması için öncelikle ekolojik durumun düzeltilmesi için çalışmalar yapılmalıdır. Bu durum, diğer negatif ekonomik etkilerden çok daha büyük bir önem ifade etmektedir. İşgal sonucunda ham mal ve doğal kaynaklara dayanan üretim sanayisinin yanı sıra bölgede kurulan ulaşım ve iletişim kanallarının kaybedilmesi de ciddi bir maddi yıkım olmuştur.⁹⁶ Dağlık Karabağ ve çevresinin işgal edilmesi ulaşım yollarının ablukaya alınması ile bölgedeki ekonomik ilişkilerin ciddi hasar görmesine sebep olmuştur. Nitekim bu kanallar ülkenin diğer bölgeleri ile ekonomik ilişkileri canlı tutarak genel olarak ülke ekonomisinin ayakta durmasını temin etmekteydi. Toplam uzunluğu 25.000 kilometre olan yollar, toplam 3984 metre olan 160 köprü, 14.500 kilometrelik elektrik hatları, 2.300 kilometrelik su, 2 kilometrelik gaz kemeri, 240 kilometrelik kanalizasyon hatları, 4 hava limanı, Bakü-Ağdam ve Horadiz-Ordubad demir yol hatları kaybedilmiştir.⁹⁷

Bölgede tarım, gıda ve inşaat sektörünün güçlü gelişimi, bölgenin konumunun ve kaynaklarının elverişliliğinden ileri gelmiştir. Bu alanlarda üretimin yüksek düzeyi yerel

⁹⁵ Gurban Yetirmişli, "Qarabağda Seysmoloji Tədqiqatların Yeni İstiqamətləri (Karabağ'da Seysmoloji Tədqiqatların Yeni İstiqamətləri)", 21 Aralık 2020, (çevrimiçi), 15 Aralık 2021 tarihinde <https://science.gov.az/az/news/open/15430> adresinden alınmıştır.

⁹⁶ Tablo 3: İşgal Edilmiş Bölgelerin Tarım İşletmeleri ve Onların Teknik Teçhizatına Dair Bilgiler, Azerbaycan Milli İmler Akademisi Tarih Enstitüsü, **Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi (Dağlık Karabağ Çatışması)**, Bakü, Prezident Kitabxanası (Cumhurbaşkanı Kütüphanesi), 2005, s. 106.

⁹⁷ "İşğalın Ağır Sosial-İqtisadi Nəticələri (İşgalın Ağır Sosial-Ekonomik Nəticələri)", t.y., (çevrimiçi), 16 Aralık 2021 tarihinde <https://azerbaijan.az/information/907> adresinden alınmıştır.

nüfusun kendi ihtiyaçlarını tek başına temin etmesini kolaylaştırmıştır. Dağlık Karabağ bölgesi, üretim ve gelişim düzeyi itibariyle Azerbaycan'da 4. yere sahip olmuştur.⁹⁸

Elverişli iklimi nedeniyle bitkicilik ve hayvancılık alanlarının gelişimi açısından büyük olanaklara sahip olan bu bölgede tahıl, yem, üzüm, tütün, patates, pamuk üretimi oldukça yüksek olmuştur.⁹⁹ Aynı zamanda bölgede etlik ve sütlük hayvancılığın yanı sıra özellikle küçükbaş hayvancılık gelişmiştir. Azerbaycan SSC döneminde üzümün %31.5'i, tahılın %14.3'ü, sütün %17.1'i, etin %14.5'i, yünün 19.3'ü, ipeğin ise %17'si işgal edilmiş bölgelerde üretilmekteydi.¹⁰⁰

3.3. Göç Mağdurlarının Sosyoekonomik Sorunları

Karabağ Savaşı'ndan önce ve sonraki dönemde oluşmuş kaçkın ve mecburi göçkün nüfusunun durumu Azerbaycan gündemi için her zaman önemini muhafaza eden bir konu olmuştur. Savaş mağdurlarının yanı sıra ülke nüfusunun tamamının çok derinden etkilendiği bu süreçte oluşmuş sorunların çözümü oldukça zor olmuştur. Ekonomide, siyasette ve toplumsal boyutta yeni bir sisteme geçiş süreci olarak değerlendirilen bağımsızlığın ilk yılları savaşın yıkıcı etkileri altında geçmiştir. Zorunlu göçler zaten büyük bir kriz içinde olan ülke ekonomisinin yükünü daha da arttırmış, zorunlu göçmenlerle birlikte yerel nüfus da günlük yaşantısını sürdürme konusunda ekonomik engellerle karşı karşıya kalmıştır.

Savaştan en çok etkilenmiş, savaş nedeniyle yurtlarını terk etmek zorunda kalmış mecburi göçkünler göç sürecinde olduğu gibi sonrasında da çeşitli sorunlarla mücadele etmiştir. 1992'de Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin Statüsüne Dair Yasa'nın kabul edilmesi ile bu insanların sorunlarının çözümü için devlet düzeyinde sistemli adımlar atılmış, sosyal savunma politikaları Kaçkın ve Mecburi Göçkünler Üzerine Devlet Komitesi tarafından uygulanmıştır.¹⁰¹ Savaşın yıkıcı sonuçlarını tek başına sırtlanma konusunda zorlanan devlet, kaçkın ve mecburi göçkünler konusunda uluslararası kurum ve teşkilatlardan yardımları kabul etmiştir. Göçe maruz kalan insanların yaşam koşulları ilk zamanlardan itibaren aynı olmamıştır. Ekonomik açıdan aşağı yukarı aynı zorluklarla karşı karşıya kalan kaçkın ve mecburi göçkünler arasından temel farklar barınma şartları dolayısıyla ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda göçün hangi şartlar altında

⁹⁸ Birinci sırada Abşeron, ikinci sırada Gence, üçüncü sırada ise Nahçıvan yer almıştır.

⁹⁹ Tablo 4: İşgal Edilmiş Bölgelerde Tarım ve Hayvancılıktan Elde Edilen Mahsul Üretimine Dair Bilgiler, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, a.g.e., s.107.

¹⁰⁰ Aybeniz Gasımova, a.g.e., s. 47.

¹⁰¹ National Legislative Bodies / National Authorities, "Azerbaijan: Law of 1992 on the Status of Refugees and Forced Migrants", 29 Eylül 1992, (çevrimiçi), 22 Aralık 2021 tarihinde <https://www.refworld.org/docid/4d47eebc2.html> adresinden alınmıştır.

gerçekleşmesi ile birlikte göçün hangi konumlara yönelik olduğu da büyük önem taşımıştır. Örneğin kent bölgelerine göç edenler kamusal, sağlık ve diğer kurumlara ulaşım konusunda daha şanslı olmuştur. Bununla birlikte bu bölgelerde insan sayısı çok olduğundan toplu yaşam alanlarındaki durum da iç açıcı olmamıştır. Savaşta sadece canlarını kurtarabilen Azerbaycan vatandaşları temel ihtiyaçlarının temin edilmesi konusunda bile yaşam mücadelesine zorlu şartlar altında devam etmiştir. Yeni bir sistemin oluşması ve Karabağ Savaşı dolayısıyla meydana gelen ekonomik sorunlar yoksulluk düzeyini genel anlamda yükseltmiştir ki, bu durum en başta göç mağdurlarını etkilemiştir. İstihdam yetersizliği, az ve kalitesiz beslenme, anti hijyenik yaşam alanları, bulaşıcı hastalıklar dönemin en büyük sorunları olmuştur. Sorunların çok ve genel olarak bir birine bağlı şekilde olması bu alandaki çalışmaların da planlı ve komplike olmasını zaruri kılmıştır.

Öncelikle kendi ülkelerinde savaş ve işgal nedeniyle yaşam alanlarını kaybeden vatandaşların barınma konusundaki sorunlarının çözülmesine çalışılmıştır. Ülkenin farklı bölgelerinde çadır kampları oluşturulmuş, mecburi göçkünler toplu halde geçici süreliğine bu kamplarda iskan ettirilmiştir. Fakat savaşın uzaması ve sürecin sonucunda toprakların 20%'sinin kaybedilmesi çadır kamplarına olan ihtiyacın yıllarca sürmesine neden olmuştur. Tüm bunlarla birlikte çadır kampları da barınma konusundaki yetersizliğin önüne geçememiş, tahta, kamyon veya çamurdan yapılan kulübelere sığınmıştır. Ayrıca tren istasyonları, boş kalmış vagonlar, hastaneler, pansiyonlar, eğitim kurumları, faaliyetini durdurmuş kamu binaları, öğrenciler için inşa edilmiş yurt ve yatakhaneler de mecburi göçkünlerin yaşam alanlarına dönüşmüştür. Barınma, göç mağdurlarının karşı karşıya kaldıkları sorunlar içinde listenin başında yer almıştır. Bunun en temel nedeni, diğer birçok sorunun da bu problemten kaynaklanması olmuştur. Zorunlu göçün meydana geldiği yıllarda barınma sorunlarının çözümü ile birlikte bu konuda yeterli bilgilerin toplanması ve çözüme yönelik planların geliştirilmesi mümkün olmamıştır. Çadır kamplarının büyük çoğunluğunun kapatıldığı 2005 yılına dair bilgilerde bile barınma sorununun kapsamı ciddi eksikliklerin olduğunu göstermiştir.

102

1999 senesinde BM raporlarına göre ülkedeki mecburi göçkünlerin 1/4'i akraba ve tanıdıklarının evlerinde yaşamlarını sürdürmüştür. Mecburi göçkün ailelerinin 2/3'ye varan büyük bir

¹⁰² Tablo 5: Mecburi Göçkünlerin Toplu Şekilde İskan Ettiği Yerler, Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi'nin Özel Sayısı, **Ermenistan'da Gerçekleştirilen Etnik Temizleme ve Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Tarafından Azerbaycan'ın % 20 Arazisinin İşgali Sonucunda Oluşmuş Bir Milyona Değın Kaçkın ve Mecburi Göçkün Hakkında Malumat. 1998-2005**, Bakü, Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi, 2005, s. 26.

kısmı tek odaya sığmak zorunda kalmıştır ki, bu tür yaşam alanlarındaki ailelerin yüzde 70'i mutfak ihtiyacını karşılayamamış, yüzde 40'ı ise tuvalet ve banyoyu ortak şekilde kullanmak durumunda kalmıştır. Aynı şekilde Dünya Bankası da mecburi göçkünlerin yaşam şartlarının dayanılmaz olduğuna dikkat çekerek tek odaya sığınmak zorunda kalan bu ailelerin en az %18'nin yaşam alanlarında en temel ihtiyaç olan suya bile ulaşamadıkları bildirilmiştir.¹⁰³

Barınma sorunundan sonra çözümlenmesi uzun süre alan sorunların başında ekonomik yetersizlik ve işsizlik olmuştur. Göç nedeniyle hiçbir maddi birikimi olmayan bu insanlar iş bulma konusunda başarılı olamamıştır. Resmi verilere göre göçün tam olarak sona erdiği 1994 yılından beş sene sonra bile göçe maruz kalanların %62'si işle temin edilememiştir.¹⁰⁴ Fakat uluslararası kuruluşların yapmış olduğu araştırmalar durumun daha da vahim olduğunu ortaya koymuştur. Hatta 2004 yılı gelindiğinde bile mecburi göçkünlerin yüzde %70'in düzenli işi olmadığı ortaya çıkmıştır.¹⁰⁵ Bu durumun aşılması için devletin imkanları seferber edilmiş, uluslararası kuruluşların da desteği ile mecburi göçkünlerin yoksulluk düzeyi yüzde 75'ten yüzde 12'ye kadar inmiştir.¹⁰⁶

Yaşam koşullarının oldukça kötü olduğu bu durumlarda doğal olarak sağlık sorunlarının da had safhaya yükselmesi beklenen olmuştur. Nitekim içecek su yetmezliği, yetersiz beslenme, temiz olmayan alanlarda toplu şekilde yaşama hastalıkların üremesine ve bulaşıcılığının hızla artmasına neden olmuştur. Direkt olarak savaşta yara alarak fiziksel yaşamına engelli olarak devam eden veya savaş sırasındaki aldığı hasar dolayısıyla ömrünün sonuna kadar çeşitli rahatsızlıklar yaşayan insanlarla birlikte bulaşıcı veya kronik hastalıklara yakalananların sayısı da fazla olmuştur. Kötü koşullarda doğan bebeklerin de bir kısmı engelli olarak dünyaya gözünü açmış veya ölü olarak doğmuştur. Özellikle çocuklar gıda yetersizliği ve hijyenik olmayan ortamlar dolayısıyla daha yaşamlarının başlarında sağlık sorunlarıyla tanışmaya başlamıştır. 2005 yılında yapılan çalışmalarda mecburi göçkünlerin %41'nin bulaşıcı hastalıkların çok rahat bir şekilde üreyebileceği anti sıhhi

¹⁰³ United Nations Development Programme, **Azerbaijan Human Development Report**, Bakü, UNDP, 1999, s. 49.

¹⁰⁴ Elhan Süleymanov, Vurgun Süleymanov, **Ermənistanın Azərbaycana Qarşı Silahlı Təcavüzü və İşğalın Ağır Nəticələri (Ermenistan'ın Azerbaycan'a Karşı Silahlı Tecavüzü ve İşgalın Ağır Sonuçları)**, Bakü, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2012, s. 62.

¹⁰⁵ UNHCR-OCHA Mission to the Republic of Azerbaijan, **Of The IDP'S Situation in Azerbaijan and Cooperation Mechanisms in Place to Address Their Needs**, Bakü, UNHCR The UN Refugee Agency, 2005, s. 22.

¹⁰⁶ Elçin Gabiloğlu, “Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin Sosial Problemləri Dövlətimizin Diqqət Mərkəzindədir (Kaçkın ve Mecburi Göçkünlərin Sosial Problemləri Dövlətimizin Dikkat Mərkəzindədir)”, 2 Temmuz 2019, (çevrimiçi), 23 Aralık 2021 tarihinde <http://xalqgazeti.com/az/news/25896> adresinden alınmıştır.

yerlerde yaşadıkları belli olmuştur.¹⁰⁷ Söz konusu dönemde ülkede sadece sıtma hastalarının sayısı 13 bine ulaşmıştır ki, bu hastalardan 10 bini göç mağduru olmuştur.¹⁰⁸

Savaş ve göç süreci hem eğitimcileri, hem de öğrencileri kötü yönden etkilemiştir. Eğitim alanında çalışan binlerce insan işsiz kalmış, binlerce öğrenci ise ders programından uzaklaşmıştır. Bu bağlamda yerel okullar yetersiz olmuş, göçkün çocukları kabul etmek için kontenjanlarını arttıramamıştır. Özellikle belirtilmelidir ki, yaşam mücadelesinde zorlanan kaçkın ve mecburi göçkün aileleri için eğitim konusu zaruri bir mesele olarak görülmemiştir. Bu insanlar için öncelik sağlıklarını korumak ve temel ihtiyaçlarını sağlamak olmuştur. Bu konuda özellikle uluslararası teşkilatlar ve devlet duyarlı davranmış, eğitim alanındaki boşlukların doldurulması amacıyla çalışmalara başlamıştır. Bu çalışmalar sonucunda nüfusun bu gurubu ile diğer bölümü arasında eğitim konusunda ciddi farklılıklar olmamıştır. O dönemde genel olarak eğitim sisteminden kaynaklanan sorunlar tüm öğrencileri etkilese de 2000’li senelere gelindiğinde mecburi göçkünlerin yüzde 97’si eğitilmiş olmuştur.¹⁰⁹

3.4. Savaş ve Zorunlu Göçlerden Kaynaklanan Sorunlara Yönelik Devlet Politikası

1991-1994 yıllarında Ermenistan-Azerbaycan arasındaki Karabağ Savaşı’nın en yıkıcı sonucu, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün ihlal edilmesi ve bu nedenle Azerbaycan vatandaşlarının zorunlu göçe maruz kalarak kötü şartlar altında yaşamlarını sürdürmeye mecbur bırakılmaları olmuştur. Bu bağlamda, söz konusu iki mesele Azerbaycan’ın dış ve iç politikasını ciddi anlamda etkilemiş, devlet politikası bu sorunların çözümüne yöneltilmiştir. Dış politikada Karabağ konusunun uluslararası mecrada çözümünün bulunması yönünde hükümetin izlediği yol oldukça büyük önem taşımıştır. Nitekim görüşmeler süreci boyunca daha yapıcı bir tavır sergileyen Azerbaycan, çatışmanın yeniden alevlendiği 2020 senesine kadar uluslararası kurumlarla özellikle de AGİT Minsk Grubu ile işbirliği içinde olmuştur. Bu işbirliği, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün silahlı çatışmalar olmadan temin edilmesi ve savaş sonucunda evlerini terk eden mecburi göçkünlerin güvenli bir şekilde kendi topraklarına geri dönmesi amacıyla sürdürülmüştür. Fakat uluslararası sistem, bu

¹⁰⁷ Nina Birkeland, Nadine Walicki, “Azerbaijan: After Some 20 Years, IDPs Still Face Barriers”, **Internal Displacement Monitoring Centre & Norwegian Refugee Council**, Cenevre, 2010, s. 55.

¹⁰⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı resmi internet sayfası, “BMT-nin Xüsusi Məruzəçisi Məcburi Köçkünlərə Göstərilən Səhiyyə Xidmətini Yüksək Qiymətləndirmişdir (BM’in Özel Konuşmacısı Mecburi Göçkünlere Yönelik Sağlık Hizmetlerini İyi Değerlendirmiştir)”, 23 Mayıs 2015, (çevrimiçi), 23 Aralık 2021 tarihinde <http://health.gov.az/main/901-bmt-nin-xususi-meruzisi-mecburi-kockunlere-gosterilen-sehiyye-xidmetini-yuksekk-qiymetlendirmisdir.html> adresinden alınmıştır.

¹⁰⁹ International Monetary Fund, **Azerbaijan Republic: Poverty Reduction Strategy Paper Progress Report**, Washington, IMF, 2004, s. 45.

sorunun çözümüne yönelik sorumlu bir tavır sergilememiş, işgalciye yönelik en basit yaptırımlar bile uygulanmamıştır.

Göç sorunu, iç politikada da arz ettiği önem dolayısıyla her zaman ilk sıralarda durmuştur. Nüfusun bu sosyal grubuna yönelik devlet politikası özel olarak hazırlanarak icra edilmiştir.¹¹⁰ Kaçkın ve mecburi göçkün konusu tüm Azerbaycan vatandaşlarının dikkat merkezinde olduğu için medya ve devlet organları sürekli olarak bu alanda çalışmalar gerçekleştirmiştir. Nitekim bu konunun Azerbaycan toplumundaki hassas yeri sosyal politikaların, seçim kampanyalarının, hatta yerel partilerin tüzüğünü bile direkt olarak şekillendirmiştir. Ayrıca nüfusun bu grubu sayı itibarıyla de çok güçlü bir seçmen kitlesi anlamına da gelmiştir.

Göç süreçlerinden etkilenen insanlara yönelik devlet politikasının düzenlenmesi açısından öncelikle göç mağdurları arasındaki farka dikkat çekilmiş, dış ve iç göçten muzdarip olan farklı gruplar için farklı çalışmalar yapılmıştır. Göçlerin gerçekleştiği yıllarda ve sonraki birkaç yıl içinde iç ve dış göçe maruz kalmış insanlar arasında ciddi bir fark gözetilmemiş, kaçkın ve mecburi göçkünlerin her türlü insani yardımdan yararlanmasına çalışılmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere 1998 yılında Ermenistan'dan sınır dışı edilen Azerbaycanlılara vatandaşlık verilmesinden sonra kaçkın ve mecburi göçkünlere yönelik siyasette ufak değişimler gözlemlenmiştir. Fakat bu çalışma, Karabağ Savaşı nedeniyle ortaya çıkan göçü esas aldığından mecburi göçkünlere yönelik destek ve sosyal savunma politikalarının incelenmesi ön planda tutulmuştur. Kaçkınlardan yani dış göçmenlerin vatandaşlığa kabul edilmesi ile birlikte bu insanların göç sürecinden kaynaklanan mağduriyetleri göz ardı edilmemiş, 1999 yılından itibaren hukuki mevzuatta mecburi göçkünlere eşit olan kişiler olarak gözden geçirilmiştir. Yani vatandaşlığa kabul edilme, Ermenistan'dan zorunlu göçmen olan Azerbaycan Türklerinin sosyal savunmasına yönelik herhangi bir engel oluşturmamıştır. Mecburi göçkünler ve onlara eşit olan şahısların haklarına dair kabul edilen Yasa'da ayrıcalıkların kapsamı konusu netleştirilmiştir.¹¹¹

Devlet mecburi göçkünlere aylık ödenek tahsis etmiş, bununla birlikte her bir mecburi göçkün başına ücretsiz elektrik enerjisi, doğal gaz ve doğal gazın olmadığı yerlerde ise beyaz petrol

¹¹⁰ Tablo 6: Mecburi Göçkünlere Tanınan Ayrıcalıklar, Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, "Məcburi Köçkünlərin və Onlara Bərabər Tutulan Şəxslərin Sosial Müdafiəsi Haqqında (Məcburi Göçkünlərin və Onlara Eşit Tutulan Kişilərin Sosial Savunmasına Hakkında)", 21 Mayıs 1999, (çevrimiçi), 26 Aralık 2021 tarihinde <http://www.e-qanun.az/framework/4758> adresinden alınmıştır.

¹¹¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, "Məcburi Köçkünlərin və Onlara Bərabər Tutulan Şəxslərin Sosial Müdafiəsi Haqqında (Məcburi Göçkünlərin və Onlara Eşit Tutulan Kişilərin Sosial Savunmasına Hakkında)", 21 Mayıs 1999, (çevrimiçi), 24 Aralık 2021 tarihinde <http://www.e-qanun.az/framework/4758> adresinden alınmıştır.

ayırılmıştır.¹¹² Kentsel alanlarda yaşayanlar ayrıca 2001'e kadar ücretsiz ulaşım hakkından yararlanmıştır. Ayrıca 2001 senesine kadar mecburi göçkünlerin şehir içi ulaşimleri de ücretsiz olarak sağlanmış, iletişim, kanalizasyon ve su gibi ihtiyaçlar konusunda da ayrıcalıklar tanınmıştır. Bölgelerde yaşayan mecburi göçkünlere her ay erzak yardımı gösterilmeye çalışılmış, tahminen 146 bin kişi gıda konusunda devlet desteği almıştır. İşle temin edilenler çalıştıkları iş yerlerinde vergiden muaf olmuş, bu ayrıcalık ise 2000 yılına kadar devam etmiştir.¹¹³ 2003 senesinde verilen Cumhurbaşkanı Kararnamesi'ne göre mecburi göçkünlere eğitim alanında büyük imkanlar oluşturulmuş, onların eğitim ücretleri devlet tarafından ödenmeye başlamıştır.¹¹⁴ 2011'den itibaren ise lisans, yüksek lisans gibi eğitim süreçleri için de öğrenim ücreti alınmamıştır.¹¹⁵

Savaş nedeniyle evlerini kaybeden insanların en büyük sorunu olan “evsizlik” konusu da devlet politikasının bu alandaki en önemli istikametlerinden biri olmuştur. Sürecin başlarından itibaren bu sorunun çözümü için büyük bir çaba sarf edilmiş, çeşitli projeler gerçekleştirilmiştir. Özellikle vurgulanmalıdır ki, zorunlu göçün ilk yıllarında bu durumun geçici olacağına dair inanç daha yüksek olmuş, barınma şartları da bu yönde oluşturulmuştur. Bu konuda Devlet Petrol Fonu'nun imkanları büyük önem arz etmiş, oldukça kötü koşulları olan çadır kampları yerini yeni konutlara bırakmaya başlamıştır. Savaşın bitiminden tam 13 sene sonra ülkedeki tüm çadır kamplarının iptal edilmesi mümkün olmuştur. İstasyon ve vagonlardan, çadır kamplarından tahminen yüz bin insan yeni konutlara göç ettirilmiştir. Bu süreçte nüfusun bu grubunun bütünlüğünün korunmasına özellikle dikkat edilmiştir. Bunun ardından kulübelere dönüşen kasabalarda yaşayan insanlar da yeni alanlara taşınmıştır.¹¹⁶ En son 2020'de kullanıma açılan, 111. yeni kasaba unvanına sahip Gobu Park – 3 çok sayıda mecburi göçkünün barınma sorununu ortadan kaldırmıştır.¹¹⁷

¹¹² Vasif Caferov, “Məcburi Köçkünlərə Verilən İmtiyazlar (Məcburi Göçkünlərə Tanınan Ayrıcalıqlar)”, **Ekspress**, 17 Ocak 2014, s. 9.

¹¹³ Rəşid Rəşad, “Məcburi Köçkünlərin İmtiyazları (Məcburi Göçkünlərin İmtiyazları)”, **Ekspress**, 13 Temmuz 2015, s. 9.

¹¹⁴ Azərbaycan Cumhuriyeti Kanunlar Toplusu, “Azərbaycan Cumhurbaşkanı'nın 1308 Sayılı Kararnamesi”, 4 Ağustos 2003, (çevrimiçi), 24 Aralık 2021 tarihinde http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/2/f_2249.htm adresinden alınmıştır.

¹¹⁵ Azərbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, “1308 Sayılı Kararnaməyə Dəyişiklik Edilməsinə İlişkin Azərbaycan Kararnamesi”, 14 Eylül 2011, (çevrimiçi), 24 Aralık 2021 tarihinde <https://edu.gov.az/az/page/73/4451> adresinden alınmıştır.

¹¹⁶ Məcburi Göçkünlərin Sosial Kəskinmə Fonu, “Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin Sosial-Məişət Vəziyyətinin Yaxşılaşdırılması və Məskunlaşdırılması (Kaçqın və Məcburi Göçkünlərin Sosial Durumunun İyiləştirilməsi və İskan Etilirilməsi)”, t.y, (çevrimiçi), 25 Aralık 2021 tarihinde <http://www.sfdi.gov.az/neft-fontu-emekdasliq> adresinden alınmıştır.

¹¹⁷ “İlham Aliyev Məcburi Göçkünlər üçün İnşə Edilmiş Gobu Park - 3 Yaşam Kompleksinin Açılışına Katıldı”, 28 Mayıs 2020, (çevrimiçi), 25 Aralık 2021 tarihinde <https://azertag.az/xəber/Prezident-İlham-Aliyev-məcburi-kochkunler-uchun-salınmis-Qobu-Park-3-yasay-is-kompleksinin-achilisinda-istirak-edib-YENILANIB-2-VIDEO-1498395> adresinden alınmıştır.

Tüm bunlarla birlikte mecburi göçkünlerin kendi topraklarına geri dönecekleri güne dair umutlar hiçbir zaman kaybedilmemiş, devlet politikası da ilk gün itibarıyla bu yönde inşa edilmiştir. İşgal sürecinin oldukça uzaması, uluslararası barış misyonlarının yetersizliği, Ermenistan'ın cephede sık sık sabotaj girişimlerinde bulunması ve Azerbaycan'ın 30 yıla yakın bir sürede tüm diplomatik çabalarına rağmen hiçbir yanıt alamaması ikinci bir savaşı adeta kaçınılmaz kılmıştır. Ekonomik projelerin bölgedeki güvenlik sorunu nedeniyle oldukça büyük vesaitler sonucunda gerçekleştirilmesi, Ermenistan'ın işgalcilik politikası ile iletişim ve ulaşım kanallarını ablukaya alması Karabağ sorununun bir an önce çözülmesini zaruri etmiştir. Bu durum sadece Azerbaycan ve Ermenistan için değil tüm bölgenin gelişimi ve kalkınması için de büyük öneme sahip olmuştur. Fakat bölgedeki gerginliğin yeterince değerlendirilmemesi, Karabağ Sorunu'nun yıllarca “dondurulmuş” durumda kalması çözümün görüşmeler ve barış yolu ile elde edileceğine dair umutları tüketmiştir. 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan ve 44 gün devam eden Karabağ Savaşı, Azerbaycan'ın zaferi ile sonuçlanmış ve yıllardır devam eden işgal süreci sona ermiştir.¹¹⁸

Karabağ Zaferinden önce de Azerbaycan yönetimi mecburi göçkünlerin kendi topraklarına geri dönmesine yönelik hazırlıklar yapmıştır. Bu amaçla geliştirilen Büyük Geri Dönüş Programı kapsamında, işgalin Azerbaycan'ı ne kadar zarara uğrattığı, bölgenin yeniden yapılandırılması için hangi çalışmaların gerçekleştirilmesi gerektiği konuları incelenmiştir. Yıllarca kendi ülkesinde hayatını zorunlu göçmen olarak sürdüren insanların evlerini dönüş sürecinin doğru planlanması onların bu konuda mağduriyet yaşamamaları için son derece gerekli olmuştur. Savaşın zaferle sonuçlanmasından sonra bu konudaki çalışmalar daha büyük bir ivme kazanmış, ilk adım olarak devlet bütçesinden 2,2 milyar manat ayrılmıştır.¹¹⁹ Tüm bunlarla birlikte geri dönüş süreci her ne kadar gönüllülük prensibine dayanarak gerçekleştirilecek olsa da göçün planlanması, yönetimi, icrası büyük çabalar sonucunda olacaktır. Bu bağlamda Azerbaycan'ın göç süreçleri konusundaki yıllara dayanan tecrübesi de önem arz edecektir.

¹¹⁸ Hülya Kınık, “Karabağ Savaşı ile Yeniden Dirilen Azerbaycan: 2020”, **Karadeniz: 2020 Gelişmeleri Işığında Bölgesel Değerlendirmeler**, KTÜ Strateji Araştırma Merkezi, Temmuz 2021, s.52.

¹¹⁹ Azerbaycan Milli Meclisi, “Milli Məclisin Komitələrində 2021-ci İlin Dövlət Büdcəsinin Müzakirələrinə Başlandı (Milli Meclis'in Komitelerinde 2021 Yılı'nın Devlet Bütçesi Müzakireleri Başladı)”, 23 Aralık 2020, 26 Aralık 2021 tarihinde <https://meclis.gov.az/?/az/news/view/4947/> adresinden alınmıştır.

SONUÇ

Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi ve bağımsızlık sürecinde karşı karşıya kalmış olduğu en büyük sorunu olan Karabağ Savaşı ülkeyi tüm alanlarda derinden etkilemiştir. Nitekim etnik çatışmanın açık bir şekilde sıcak savaşa dönüştüğü dönem, Azerbaycan'la ilgili yapılan bilimsel araştırmaların temel konusuna dönüşmüştür. Bu çalışmada da Karabağ Savaşı'ndan kaynaklanan ekonomik sorunlar ve göçmen krizi incelenmiş, konuya dair önemli bulgular elde edilmiştir. Savaş ve yeni düzenin getirmiş olduğu sorunların çözümünde Azerbaycan'ın izlediği yol ve bu bağlamda elde edilen sonuçlar çalışmanın ana sütunudur. Karabağ sorununun ekonomik alandaki yansımaları ve savaşın derinden etkilediği göç mağdurlarının yaşam mücadelesi arasındaki mantıksal ilişki detaylı bir şekilde gözden geçirilmiştir. Bu esnada sorunun kronolojik açıdan ilerlemesine, sebep ve sonuçlarına odaklanılmış, çalışmanın her bölümü tezin yazılma amacı doğrultusunda kaleme alınmıştır. Böylelikle de her bir bölüm sonuç olarak çalışmanın ana fikrine hizmet etmiş, savaşın ekonomi ve göçmenler üzerinde bıraktığı etkinin telafi olunamayacak kadar büyük olduğu kanaatine varılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde, Rusya'nın bölgeyi kontrol altına alması ile başlattığı göç süreçlerinin günümüzle bağlantısı irdelenmiş, Karabağ'ın özellikle dağlık bölgelerinde nüfus yapısının adım adım maruz kaldığı değişimler gözden geçirilmiştir. Tezin bu bölümü, bölgenin Azerbaycan'a aidiyeti konusunda ciddi bulgular ortaya koyarak toplumsal süreçlerin kontrolden çıkmasının nasıl büyük felaketlere yol açtığını ispatlamıştır. Dolayısıyla kendi toprakları ve kendi toplumsal yapısı üzerinde kontrolü sağlayamamanın genellikle yıkıcı sonuçlar doğurduğu Azerbaycan örneğinde bariz bir şekilde kendini göstermiştir. Rus işgalleri sırasında ülkede merkezi bir yönetimin olmaması, neredeyse her bir bölgenin kendi egemenliğini ilan ederek ülkeyi hanlıklara bölmesi Azerbaycan'ı dış etkenler karşısında tamamen savunmasız kılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü ise Azerbaycan Türklerine baskı amacıyla Güney Kafkasya'da Ruslar tarafından bölgeye göç ettirilen ve desteklenen Ermenilerin toprak iddiaları ele alınmıştır. Karabağ bölgesine yönelik işgalcilik planları içinde olan Ermenistan tüm SSCB genelinde oluşmuş durumu kendi lehine kullanmaya çalışmıştır. Sonuç olarak Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ihlal edilerek Dağlık Karabağ ve çevresindeki yedi il işgal edilmiştir. Karabağ Savaşı Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin son ferdine kadar kovulmasına, 700 bine yakın Azerbaycan vatandaşının ise kendi ülkesinde yerinden edilmesine neden olmuştur.

Toplam 1,2 milyonluk göçmen nüfus Azerbaycan'ın en önemli meselelerinden birine dönüşmüştür. Aynı zamanda savaşın ekonomik alandaki yıkımları göç krizleri ile daha da ağırlaşmış, sürecin yönetimi oldukça zor olmuştur. Bu bağlamda tezin ikinci bölümü, çalışmanın temel konusunun ortaya çıktığı dönemi incelemeye hizmet etmiştir.

Çalışmanın en önemli kısmı olan üçüncü bölümde ise savaşın sonuçları irdelenmiş, bu sonuçların ekonomik sorunlar ve göçmen krizleri üzerindeki etkileri kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Azerbaycan yönetimi savaştan kaynaklanan sorunları çözme konusunda problemlere kompleks bir bakış açısı geliştirmiş, politikasını bu yönde şekillendirmiştir. Tезin ana konusu olan bu iki sorunun birbiri arasındaki derin bağlantı çeşitli kaynaklardan alınan verilerle gözler önüne serilmiştir. Nitekim ekonomik sorunlar göçmen sorunlarının, göçmen sorunları ise ekonomik sorunların etki gücünü negatif yönde arttırmıştır. Bu nedenle de problemlerin çözümü geniş kapsamlı ekonomik programlarla kısmen mümkün olmuştur. Özellikle belirtmek gerekir ki, zorunlu göçten kaynaklanan sorunların minimuma indirilmesi konusunda büyük çabalar gösterilse de göç mağdurları kendi topraklarına geri dönme konusunda hemfikiridir. Yani toprakların işgalden kurtarılmasına kadar hiçbir dönemde göç sorunlarının somut çözümü olmamış, toplum ve devlet çözümün köklü olması yönünde kararlılığını kesin bir dille ifade etmiştir. Sonuç olarak 2020'de topraklarını işgalden kurtararak toprak bütünlüğünü sağlayan Azerbaycan, 30 yıla yakın sürede zorunlu göçlerin ağır yükünü taşımak zorunda kalan vatandaşlarının sorunlarını kökünden halletme imkanı elde etmiştir. Tüm bunlarla birlikte bağımsızlığın ilk yıllarında gerçekleşen Karabağ Savaşı'nın neden olduğu hasarın telafi edilmesi söz konusu bile değildir. Çünkü savaş ve savaştan sonraki süreç, ülkenin tüm sosyoekonomik potansiyelinin bu alana yöneltilmesine neden olmuştur. Yıkımların telafi edilmesi amacıyla yapılan her bir çalışma, ülkenin gelişimine yatırılabilir dolayısıyla Azerbaycan bugünkü konumundan daha ileride olabilirdi. Aynı şekilde hayatlarını göçmen olarak idame ettiren, vatan hasreti ile hayata gözlerini yuman insanların maruz kaldığı maddi ve manevi hasar da telafisizdir. Karabağ Savaşı tüm göç mağdurlarına en azından 30 yıl borçludur.

KAYNAKÇA

- Ahmedov, Elçin: Ermənistanın Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımı və Təcavüzkarlıq Siyasətinin Mərhələləri (Ermenistan'ın Azərbaycanlılara Yönelik Soyqırımı ve Tecavüz Siyasətinin Aşamaları), **Xalq Qəzeti (Halk Gazetesi)**, 30 Mart 2011, s. 3.
- Aliyarlı, Süleyman: **Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar (Azerbaycan Tarihi Üzerine Kaynaklar)**, Bakü, Çırag, 2007.
- Aliyeva, İradə: 1948-1953-cü illər Deportasiyası, Yaxud Genosidin Bir Forması (1948-1953. Yıllar Sürgünü veya Soyqırımın Bir Çeşidi), **Azerbaycan Gazetesi**, No: 81, 18 Nisan 2015, s. 11.
- Alizade, Hasan İhva: **Qarabağnamələr: Şuşa Şəhərinin Tarixi (Karabağnameler: Şuşa Şehrinin Tarihi)**, Cilt III, Bakü, Şarg-Garb, 2006.
- Aydınoğlu, Tahir: Daşaltı Faciəsi - Daşlara Yazılmış Şəhidlik Dərsi (Daşaltı Faciası - Taşlara Yazılmış Şehitlik Dersi), **Xalq Qəzeti (Halk Gazetesi)**, 28 Ocak 2018, s. 3.
- Azərbaycan Cumhuriyeti
Cumhurbaşkanlığı Bünyesinde
Çalışmalar İdaresi: **Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi (Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ Münakaşası)**, Bakü, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2005.
- Azərbaycan Devlet İstatistikler
Komitesi: **1993-2002: Period of Sustainable Economic Growth**, Bakü, Azərbaycan Devlet İstatistikler Komitesi, 2002.
- Azərbaycan Milli İlm
Akademisi Tarih Enstitüsü: **Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi (Dağlık Karabağ Çatışması)**, Bakü, Prezident Kitabxanası (Cumhurbaşkanı Kütüphanesi), 2005.

Bayramov, Aslan:

Tarixi Faciələrımız,Deportasiya, Repressiya və Soyqırımı (Tarihi Faciələrımız, Sınır Dışı Edilme, Sürgün ve Soyqırım), Bakü, AM965, 2015.

Alizade, Hasan İhva:

Qarabağnamələr: Şuşa Şəhərinin Tarixi (Karabağnameler: Şuşa Şəhrinin Tarihi), Bakü, Şarg-Garb, 2006, C. III/III.

Azərbaycan Milli İlm
Akademisi Tarih Enstitüsü:

Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi (Dağlıq Karabağ Çatışması), Bakü, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2005.

Bayramov, Aslan:

Tarixi Faciələrımız,Deportasiya, Repressiya və Soyqırımı (Tarihi Faciələrımız, Sınır Dışı Edilme, Sürgün ve Soyqırım), Bakü, AM965, 2015.

Bayramov, Vagif:

Qarabağ da, Arsax da Türk Tayfalarına Məxsus Qədim Toponimlərdir (Karabağ da, Arsax da Türk Kavimlerine Mahsus Kadim Toponimlerdir), **Xalq Qəzeti (Halk Gazetesi)**, 29 Kasım 2016.

Birkeland, Nina; Walicki,
Nadine:

Azerbaijan: After Some 20 Years, IDPs Still Face Barriers to Self-Reliance [Rapor], Cenevre, Internal Displacement Monitoring Centre & Norwegian Refugee Council, 2010. Azərbaycan [Rapor], Bakü : www.unhcr.org, 2020.

Birleşmiş Milletler Mülteciler
Yüksek Komiserliği:
Caferov, Vasif:

“Məcburi Köçkünlərə Verilən İmtiyazlar (Mecburi Göçkünlere Tanınan Ayrıcalıklar)”, **Ekspress**, 17 Ocak 2014, s. 9. Türksüz Ermenistan İdeolojisinin Sonuçları: Ermenistan'ın Tek Uluslu ve Monoetnik Devlete Dönüştürülme Süreçleri, **Tesam Akademi Dergisi** , Ocak 2015, s. 7-28.

Çakmaklı Mehdiyev, Gafar:

Gasıмова, Aybeniz:

Ermənistanın Silahlı Təcavüzü Nəticəsində Azərbaycanın Məruz Qaldığı İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi, 1998-1994 (Ermenistan'ın Silahlı Tecavüzü Neticesinde Azerbaycan'ın Maruz Kaldığı Kayıp ve Telefathların Değerlendirilmesi, 1988-1994), [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi], Bakü, Azərbaycan Devlet Ekonomi Üniversitesi, 2017.

Göyüşov, Reşit:

Qarabağın Keçmişinə Səyahət (Karabağ'ın Geçmişine Seyahat), Bakü, Azərbaycan Devlet Matbaası, 1993.

Guliyeva, Vefa:

Rusların Ermenileri Güney Kafkasya'ya Yerləştirmə Siyasəti və Azərbaycan Topraklarının Parçalanması, **Karadeniz Araştırmaları**, 2004, s. 7-12.

Hasanov, Ali:

Hocalı Soykırımı: Nədenləri, Sonuçları və Uluslararası Arenada Tanınması, Bakü, Zerdabi LTD, 2017.

Hasanov, Bahtiyar:

Kuzey Azərbaycan'ın Karabağ Bölgəsinin Tarixi Coğrafiyası, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt II, 2018, s. 445-468.

Hüseynov, Ramazan:

Qərbi Azərbaycan (Batı Azərbaycan), Bakü, Şirvanneşr, 2006.

Ceylan, Alpaslan; Kalmış, Gökhan:

“Sürmeli Çukuru'nda Önemli Bir Merkez: Suveren Kalesi ve Yerleşmeleri”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No: 24, 2019, s. 619-634.

Compilation of the Information Available in the Global IDP Database of the Norwegian Refugee Council:

Profile of Internal Displacement: Azerbaijan, Cenevre, Global IDP Database, 2002.

Çakmaklı, Gafar:

Çevik, Sanem:

Dedeyev, Bilal; Mahmudlu,
Ceyhun; Ebilov, Şamhal:

Division of Reproductive Health,
Centers for Disease Control and
Prevention (DRH/CDC):
Durmuş, İlhami:

Ehtar, Mesut Şeyh:

Emrahov, Mais:

Esedov, Sabir:

European Commission
Humanitarian Aid:

Eyvazov, Şahveled:

**Dağlıq Qarabağ İşğaldan Əvvəl və Sonra
(Dağlık Karabağ İşgalden Önce ve
Sonra)**, Bakü, Harbi Nəşriyat, 2009.

“Düşman Algısı: Psixoloji Bir Analiz”,
Tarih Okulu, C.VII, 2010, s. 99-108.

Qarabağ 99 Sualda (Karabağ 99 Soruda),
Bakü, Azərbaycan Gönüllülər İctimai
Birliyi və Azərbaycan Gənclər və Spor
Bakarıqlığı, 2014.

Reproductive Health Survey Azerbaijan -
2001 [Rapor], Bakü, U.S. Department of
Health and Human Services, 2003.

İskitler, İstanbul, Analiz Basım Yayın
Tasarım Gıda Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti,
2007.

**Yalanlar. Yalanlar bir kez daha
Yalanlar. Türklere Yönelik Ermeni
Uydurmaları ve İddiaları**, Bakü, Tahsil,
2008.

**XX Əsrdə Azərbaycanca Milli Azadlıq
Hərəkəti (XX. Yüzyılda Azərbaycan'da
Milli Bağımsızlıq Hərəkəti)**, Bakü, ADPU
Nəşriyatı, 2009.

**Ermənistan Azərbaycanlılarının Tarixi
Coğrafiyası (Ermenistan
Azərbaycanlılarının Tarihi Coğrafiyası)**,
Bakü, Gənçlik, 1995.

Azerbaijan: Analysis of Gaps in the
Protection of Internally Displaced Persons
(IDPs), [Rapor], The UN Refugee Agency,
2009.

Çadır Kampında Bir Gün [Resim],
Azərbaycan Fotoğrafçılar Birliyi.

Eyvazov, Şahveled:

Konuşan Gözler [Resim], Azərbaycan
Fotoqrafçılar Birliyi.

Ferhadov, Ali:

“Türklərinin Tarixindən (Gregoryen
Türklərinin Tarihindən)”, **Azərbaycan Dini
Kurumlarla İş Devlet Komitesi'nin
Dergisi**, C. V, No: 52, 2017, s. 76-83.

Financial, Private Sector, and
Sustainable Development
Independent Evaluation Group:

Internally Displaced Persons Economic
Development Project [Rapor], Washington,
International Bank for Reconstruction and
Development/The World Bank, 2018.

Gafarov, Vasif:

“İrəvanın Ermənilərə Verilməsi və
Ermənistan Dövlətinin Yaradılması Prosesi
(Erivan'ın Ermenilere Verilmesi ve
Ermenistan Devletinin Kurulması Süreci)”,
**AMEA Xəbərləri. İctimai Elmlər Seriyası
(Azərbaycan Milli İmlər Akademisi
Haberleri. İctimai İmlər Serisi)**, Bakü,
Elm, No: 4, 2016, s. 25-33.

Garabaği, Mirza Yusuf:

Qarabağnamələr: Tarixi-Safi
(Karabağnameler: Tarihi-Safi), Bakü,
Şarg-Garb, C. II/III, 2006.

Garayev, Şamil; Mamedov,
Şamil:

“Азербайджан в Миграционных
Процессах (Azərbaydjan v Miqrachionnıkh
Prochessakh)”, **İrs**, C. VII, No: 19, 2006, s.
12-13.

Gasımlı, Musa:

**Ermənistanın Sovetləşdirilməsindən
Azərbaycan Ərazilərinin İşğalına qədər
Erməni İddiaları: Tarix Olduğu kimi
1920-1994 (Ermenistan'ın
Sovyetləşdirilməsindən Azərbaycan
Arazlərinin İşğalindəki Ermeni
İddiaları: Tarih Olduğu gibi 1920-1994)**,
Bakü, İlmin İnkişafı Fonu, 2016.

Gasımlı, Vüsal; Şiriyev, Zaur;
Veliyeva, Zülfiye:

**İran-Ermənistan Münasibətləri:
Geosiyasi Reallıq və Siyasi İddialar (İran-
Ermenistan İlişkileri: Jeopolitik
Gerçeklik ve Siyası İddialar)**, Bakü,
Center for Strategic Studies under the
President of the Republic of Azerbaijan,
2011.

Gasımov, Şikar:

“Erməni Məkrri və Acı Nəticələr (Ermeni
Hiylesi ve Acı Neticeler)”, **Azərbaycan
Qəzeti (Azerbaijan Gazeti)**, No: 72, 1
Nisan 2018, s. 15.

Gasımova, Aybeniz:

**Ermənistanın Silahlı Təcavüzü
Nəticəsində Azərbaycanın Məruz Qaldığı
İtki və Tələfatların Qiymətləndirilməsi
(Ermenistan'ın Silahlı Tecavüzü
Neticesinde Azerbaijan'ın Maruz
Kaldığı Kayıp ve Telefathların
Değerlendirilmesi)**, Bakü, Azərbaycan
Devlet İktisat Üniversitesi, 2017.

Geybullayev, Giyaseddin:

**Azərbaycan Türklərinin Təşəkkülü
Tarixindən (Azerbaijan Türklerinin
Teşekkül Tarihinden)**, Bakü, Azərbaycan
Devlet Matbaası, 1994.

Geybullayev, Giyaseddin:

**Qarabağ Etnik və Siyasi Tarixinə Dair
(Karabağ Etnik ve Siyasi Tarihine Dair)**,
Bakü, Elm, 1990.

Glinka, Sergey Nikolayeviç:

**Описание Переселения Армян
Азербайджанских в Пределы России, с
Кратким Предварительным
Изложением Исторических Времен
Армении (Opisanie Pereseleniya Armyan
Azerbaydjanskikh v Predeli Rossii, s
Kratkim Predvaritelnım İzlojeniem**

- İstoricheskikh Vremen Armenii**, Bakü, Elm, 1990.
- Goldman, Tatyana: “Beynəlxalq Hüquq Xocalı Qətləminin Soyqırımı Olduğunu Birmənalı Təsdiqləyir (Uluslararası Hukuk Hocalı Katliamı'nın Soyqırım Olduğunu Kesin Bir Dille Onaylıyor)”, **Azərbaycan Qəzeti (Azerbaijan Gazetesi)**, 23 Şubat 2010, s. 6.
- Göyüşov, Rəşit: **Qarabağın Keçmişinə Səyahət (Karabağ'ın Geçmişine Seyahat)**, Bakü, Azərbaycan Devlet Matbaası, 1993.
- Guliyeva, Rühsare: “Alban Etnosu Konusuna Dair”, **Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi**, C. IV, No: 15, 2012, s. 24-30.
- Guluyev, Ebülfez; Aliyeva, Nuray: **Naxçıvan Diyalekt və Ləhcələrinin İzahlı Lüğəti (Nahçıvan Diyalekt ve Lehçelerinin İzahlı Sözlüğü)**, Nahçıvan, Ecemi, 2017.
- Habibbeyli, İsa: “Naxçıvanın Muxtariyyət Statusu Azərbaycan Dövlətçiliyinin Tarixi Nailiyyəti kimi (Nahçıvan'ın Muhtariyet Statüsü Azərbaycan Devletçiliğinin Tarihi Başarısı Olarak)”, **Dövlət İdarəçiliyi (Devlet İdareciliği)**, C. III, No: 47, 2014, s. 117-120.
- Hacıyev, İsmayıl: **Ermənilərin Azərbaycana Qarşı Ərazi İddiaları və Qanlı Cinayətləri (Ermenilerin Azerbaycan'a Yönelik Arazi İddiaları ve Kanlı Cinayetleri)**, Nahçıvan, Ecemi, 2012.
- Hacıyev, Nebi: “Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Beynəlxalq Hüquq

- Müstəvisində Qiymətləndirilməsi
(Ermenistan-Azərbaycan Dağlıq Karabağ
Çatışmasının Uluslararası Hukuk
Sisteminde Değerlendirilmesi)”, **Sosial və
Humanitar Elmlərin Müasir Problemləri
(Sosial və İnsani İlmərin Muasir
Problemləri)**, 2019, s. 114-124.
- Hacıyev, Niyaz: **Dağlıq Qarabağın Tarixindən Sənədlər
(Dağlıq Karabağ'ın Tarihinden Belgeler)**,
Bakü, Gençlik, 2005.
- Hasanov, Ali: **Azərbaycanlılara Qarşı Etnik Təmizləmə
və Soyqırımı Siyasətinin Mərhələləri
(Azerbaycanlılara Yönelik Etnik
Temizleme ve Soykırım Siyasetinin
Aşamaları)**, Bakü, Zerdabi, 2016.
- Hasanov, Bahtiyar: “Şimali Azərbaycanın Qarabağ Regionunun
Tarixi Coğrafiyası (Kuzey Azerbaycan'ın
Karabağ Bölgesinin Tarihi Coğrafiyası)”,
Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. II,
No: 34, 2018, 445-468.
- Hüseynov, Yunus: **Qarabağ Tarixi Mənbələrdə (Karabağ
Tarihi Kaynaklarda)**, Bakü, Şuşa, 2012.
- Hüseynli, İhtiyar Qarabağ Salnaməsinin Qara Təqvim
(Karabağ Salnamesinin Kara Takvimi),
Azərbaycan Gazetesi, No: 43, 24 Şubat
2010, s. 4.
- Hüseynov, Tabib: “Return and its Alternatives: A Case Study
on The Armenian-Azerbaijani Conflict”,
**Forced Displacement in The Nagorny
Karabakh Conflict: Return and its
Alternatives**, Londra, Conciliation
Resources, Ağustos 2011, s. 33-46.

İmanov, Reftar:

Azərbaycanın Ərazi Bütövlüyünə Qəsd - Qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (Azerbaycan'ın Arazi Bütünlüğüne Komplo - Yapay Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti), Bakü : Adiloğlu, 2005.

International Monetary Fund:

Azerbaijan Republic: Poverty Reduction Strategy Paper Progress Report [Rapor], **IMF Country Report**, Washington, IMF, No: 04/322, 2004.

İskenderov, Anar:

Azərbaycan Həqiqətləri: 1917-1920 (Azerbaycan Hakikatleri: 1917-1920), Bakü, Elm ve Tahsil, 2012.

İsmayılov, Aslan:

Власть и Народ. Послевоенный Сталинизм в Азербайджане 1945-1953 (Vlast i Narod. Poslevoenniy Stalinizm v Azerbaydjane 1945-1953), Bakü, Adiloğlu, 2003.

İsmayılov, Faig:

Laçın: Həqiqətlər, Mülahizələr, Tarixi Dəyərlər (Laçın: Gerçekler, Çıkarımlar, Tarihi Değerler), Bakü, Nurlar, 2002.

Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi'nin Özel Sayısı:

Ermenistan'da Gerçekleştirilen Etnik Temizleme ve Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Tarafından Azerbaycan'ın % 20 Arazisinin İşgali Sonucunda Oluşmuş Bir Milyona değin Kaçkın ve Mecburi Göçkün Hakkında Malumat. 1998-2005, Bakü, Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi, 2005.

Kaya, Nedim:

Qarabağ: Suallar və Faktlar (Karabağ: Sorular ve Deliller), Bakü, Gismet, 2005.

Kazimirov, Vladimir:

Peace to Karabakh. Russia's Mediation in the Settlement of the Nagorno-Karabakh

Kınık, Hülya:

Mahmudov, Yakup; Şükürov,
Kerim:

Memmedov, Fikret:

Memmedov, Hagani;
Memmedov, Nuru:

Muradov, Şahbaz; Bakış, Cengiz:

Mustafa, Nazim; Arzumanlı,
Vagif:

Mustafayev, Abdullah:

Conflict, çev. Zverev Alexei ve Margret Satterwaite, Moskova, VES MIR, 2014.

Karabağ Savaşı ile Yeniden Dirilen
Azerbaycan: 2020, **Karadeniz: 2020
Gelişmeleri Işığında Bölgesel
Değerlendirmeler**, Temmuz 2021, s. 51-78.

**Qarabağ: Real Tarix, Faktlar və Sənədlər
(Karabağ: Gerçek Tarih, Deliller ve
Belgeler)**, Bakü, Tahsil, 2005.

“BMT-nin "Dişsiz" Qətnamələri (BM'in
"Dişsiz" Kararnamələri)”, **Yeni Müsavat
Gazetesi**, 5 Nisan 2011, s. 11.

XX Əsrin Əvvəllərində Erməni
Millətçilərinin Azərbaycana Xəyanəti (XX.
Yüzyılın Başlarında Ermeni Milletçilerinin
Azerbaycan'a İhanəti), **Respublika**, No:43,
24 Şubat, 2015, s. 10.

**Azərbaycan Respublikasında Etno-
Demoqrafik Proseslər: Tarixi
Dəyişikliklər və Reallıqlar (Azerbaycan
Cumhuriyeti'nde Etno Demografik
Süreçler: Tarihi Değişiklikler ve
Gerçeklikler)**, Bakü, Azərbaycan Milli
İlmlər Akademisi Ekonomi Enstitüsü, 2013.

**Tarixin Qara Səhifələri. Deportasiya,
Soyqırım, Qaçqınlıq (Tarihin Kara
Sayfaları. Deportasyon, Soykırım,
Mültecilik)**, Bakü, Gartal, 1998.

**Ermənistanın Soyqırım və Deportasiya
Siyasətində Naxçıvan (Ermenistan'ın
Soykırım ve Sınır Dışı Siyasetinde
Nahçıvan)**, Bakü, ADPU, 2013.

- Mustafazade, Tofik: **Qarabağ Xanlığı (Karabağ Hanlığı)**, Bakü, Sabah, 2010.
- Nağı, Akif: **Qarabağ Müharibəsi (Karabağ Savaşı)**, Bakü, MBM-R, 2009.
- Necefov, Bahtiyar: **Deportasiya (Deportasyon)**, Bakü, Çarşıoğlu, 2005.
- Niftalıyev, İlgar: “Депортация Азербайджанцев из Армянской ССР (1948-1953. гг.) (Deportaçıya Azerbaydjançev iz Armyanskoy SSR (1948-1953))”, **Новости Национальной Академии Наук Азербайджана (Novosti Naçionalnoy Akedemii Azerbaydjana)**, 2015, 173-183.
- Özdemir, Burcu: “19. Yüzyıl Türk-Rus Savaşlarında Ermeni Faktörü”, **Avrasya İncelemeleri**, C.I, No: 9, 2020, s. 1-12.
- Paşayeva, Ulduz: “Dünyada Qaçqın və Məcburi Köçkün Anlayışlarının Yaranma Tarixi Barədə (Dünyada Kaçkın ve Mecburi Göçkün Kavramlarının Oluşum Tarihi Üzerine)”, **Tarix və Onun Problemləri (Tarih ve Onun Problemleri)**, Bakü, Bakü Devlet Üniversitesi, No:3, 2009, s. 249-253.
- Pompeyev, Yuri: **Qarabağ Qan İçində (Karabağ Kan İçinde)**, (Z. Mustafayev, Çev.), Bakü, NPB, 1996.
- Reşat, Reşit: “Məcburi Köçkünlərin İmtiyazları (Mecburi Göçkünlərin İmtiyazları)”, **Ekspress**, 13-16 Temmuz 2015, s. 9.
- Rumyanchev, Sergey: Беженцы и Вынужденные Переселенцы в Азербайджане: Политический Контекст (Bejençh i Vınujdenniye Pereselençhı v

- Sarıyeva, İrade: Azərbaycan: Politicheskiy Kontekst) [Rapor], КАРИМ ВОСТОК, 2013. “Ermənistanın Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırım Tarixi (Ermenistan'ın Azərbaycanlılara Yönelik Soyqırım Tarihi)”, **Bakı Xəbər (Bakü Haber)**, No: 39, 4 Mart 2020, s. 11.
- Sertçelik, Seyit: **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2009.
- Süleymanov, Elçin; Aras, Osman Nuri: **Azərbaycan İqtisadiyyatı (Azerbaycan Ekonomisi)**, Bakü, Şarg-Garb, 2016.
- Süleymanovi, Elhan; Süleymanov, Vurgun: **Erməni Terroru: Qarabağda Ermənistanın Azərbaycana Qarşı Silahlı Təcavüzü və İşğalın Ağır Nəticələri (Ermenistan'ın Azerbaycan'a Karşı Silahlı Tecavüzü ve İşgalın Ağır Sonuçları)**, Bakü, Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi, 2012.
- Şavrov, Nikolay: **Новая Угроза Русскому Делу в Закавказье: Пресвитерианская Республика Мугар Инародцам (Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkaze: Presviterianskaya Respublika Mugar İnarodcham)**, Bakü, Elm, 1990.
- Şükürov, Kerim: Türkmənçay Müqaviləsi, Gülüstan Müqaviləsi və Onun Ətrafında Diplomatik Çekişmələr (Türkmençay Antlaşması, Gülüstan Antlaşması ve Onun Üzerine Diplomatik Çekişmeler), **Respublika**, No: 32, 10 Şubat 2012, s. 6-7.

UNHCR-OCHA Mission to the
Republic of Azerbaijan:

United Nations Development
Programme:

United Nations High
Commissioner for Refugees:

Veliçko, Vasiliy Lvoviç:

Yeşilot, Okan

Верховный Совет СССР
(Verkhovniy Sovet SSSR):

Институт Истории Партии при
ЦК КП Азербайджана (İstitut
İstorii Partii pri ÇK KP):

Of The IDP'S Situation in Azerbaijan and
Cooperation Mechanisms in Place to
Address Their Needs [Rapor], Bakü,
UNHCR The UN Refugee Agency, 2005.
Azerbaijan Human Development Report
[Rapor], Bakü, UNDP, 1999.

Convention and Protocol Relating to the
Status of Refugees [Rapor], Cenevre,
UNHCR Communications and Public
Information Service, 2010.

**Кафказ: Русское Дело и
Междуплеменные Вопросы (Kafkaz:
Russkoye Delo i Mejduplemennnye
Voprosi)**, Bakü, Elm, 1990.

“Türkmençay Anlaşması ve Sonuçları”,
**A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Dergisi**, No: 36, 2008, s. 187-199.

**Конституция (Основной Закон) Союза
Советских Социалистических
Республик (Konstituchiya (Osnovnoy
Zakon) Soyuzo Sovetskikh Respublik)**,
Moskova, Политиздат (Politizdat), 1977.

**К Истории Образования Нагорно-
Карабахской Автономной Области
Азербайджанской ССР: 1918-1925
Документы и Материалы (K İstorii
Obrazovaniya Nagorno-Karabaxskoy
Avtonomnoy Oblasti Azerbayjanskoy
SSR. 1918-1925 Dokumneti i Materialı)**,
Bakü, Azərneşr, 1989.

İNTERNET KAYNAKLARI

1905.az:

“Mecburi Göçkünler Silsilesinden”,
(Çevrimiçi) <https://1905.az/m%C9%99cburi-kockunl%C9%99r-silsil%C9%99sind%C9%99n/> (Erişim tarihi: 27.12.2021)

Aliyev, İbrahim:

SSRİ-nin İflasının Səbəb və Nəticələri
(SSCB'nin İflasının Sebep ve Sonuçları),
(Çevrimiçi)
https://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2017_349.pdf (Erişim tarihi: 20.11.2021)

Aliyev, Rauf:

Muxtar Respublikanın Kərki Kəndi
Ermənilərin İşğalçılıq Siyasətinin İlk Hədəfi
Olub (Muhtar Cumhuriyetin Kerki Köyü
Ermenilerin İşgalcilik Politikasının İlk Hedefi
Olmuştur), (Çevrimiçi)
<https://naxcivantv.az/index.php/news/1127-muxtar-respublikan%C4%B1n-k%C9%99rk%C9%99ndi-erm%C9%99nil%C9%99rin-i%C5%9F%C4%9F%C3%A7%C4%B1l%C4%B1q-siyas%C9%99tinin-ilk-h%C9%99d%C9%99fi-olub.html> (Erişim tarihi: 21.11.2021)

Azərbaycan Cumhuriyeti Eğitim
Bakanlığı resmi internet sayfası:

1308 Sayılı Kararnaməyə Dəğişiklik
Edilmesine İlişkin Cümhurbaşkanı
Kararnamesi, (Çevrimiçi)
<https://edu.gov.az/az/page/73/4451> (Erişim tarihi: 24.12.2021)

Azərbaycan Cumhuriyeti
Kanunlar Toplusu:

Azərbaycan Cümhurbaşkanı'nın 1308 Sayılı
Kararnamesi, (Çevrimiçi) http://www.e-qanun.az/alpdata/framework/data/2/f_2249.htm (Erişim tarihi: 24.12.2021)

Azərbaycan Cumhuriyeti
Kanunlar Toplusu:

Azərbaycan Cumhuriyeti Milli Bankası
Hakkında Yasa, (Çevrimiçi) <http://www.e->

Azərbaycan Cumhuriyyəti Kanunlar Toplusu:	qanun.az/framework/5530 (Erişim tarixi: 13.12.2021) Azərbaycan Cumhuriyyəti Mülkiyyət Yasası, (Çevrimiçi) http://www.e-qanun.az/framework/10221 (Erişim tarixi: 13.12.2021)
Azərbaycan Cumhuriyyəti Kanunlar Toplusu:	Azərbaycan Respublikası Vətəndaşlığı Haqqında Qanun (Azərbaycan Cumhuriyyəti Vətəndaşlığı Haqqında Kanun), (Çevrimiçi) http://e-qanun.az/framework/3187 (Erişim tarixi: 14.12.2021)
Azərbaycan Cumhuriyyəti Kanunlar Toplusu:	Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ləğv Edilməsi Haqqında Qanun (Dağlıq Qarabağ Özərək Vilayəti'nin İptal Edilməsinə Dair Yasa), (Çevrimiçi) http://www.e-qanun.az/framework/6783 (Erişim tarixi: 02.12.2021)
Azərbaycan Cumhuriyyəti Kanunlar Toplusu:	Məcburi Köçkünlərin və Onlara Bərabər Tutulan Şəxslərin Sosial Müdafiəsi Haqqında (Məcburi Göçkünlərin və Onlara Eşit Tutulan Kişilərin Sosial Savunmasına Haqqında), (Çevrimiçi) http://www.e-qanun.az/framework/4758 (Erişim tarixi: 24.12.2021)
Azərbaycan Cumhuriyyəti Kanunlar Toplusu:	Dış Sermayenin Korunması Yasası, (Çevrimiçi) http://www.e-qanun.az/framework/7000 (Erişim tarixi: 13.12.2021)
Azərbaycan Cumhuriyyəti Sağlq Bakalığı:	BMT-nin Xüsusi Məruzəçisi Məcburi Köçkünlərə Göstərilən Səhiyyə Xidmətini Yüksək Qiymətləndirmişdir (BM'in Özel Konuşmacısı Məcburi Göçkünlərə Yönelik Sağlq Hizmetlerini İyi Değerlendirmişdir),

Azərbaycan Cumhuriyyəti
Savunma Bəkanlığı rəsmi internet
sayfası:

Azərbaycan Cumhuriyyəti Yüxsək
Məhkəməsi rəsmi internet
sayfası:

Azərbaycan Milli Məclisi:

Azərbaycan Milli Məclisi:

AzerTac:

(Çəvrimiçi) <http://health.gov.az/main/901-bmt-nin-xususi-meruzisi-mecburi-kockunlere-gosterilen-sehiyye-xidmetini-yukseki-qiyetlendirimisdur.html> (Erişim tarixi: 23.12.2021)

Qarabağın Tarixi (Karabağ'ın Tarixi),
(Çəvrimiçi) <https://mod.gov.az/az/qarabagin-tarixi-075/> (Erişim tarixi: 28.10.2021)

Qaçqınlar və Məcburi Köçkünlər (Kaçqınlar və Məcburi Göçkünlər), (Çəvrimiçi)
<http://supremecourt.gov.az/static/view/178>
(Erişim tarixi: 05.12.2021)

Milli Məclisin Komitələrində 2021-ci İlin
Dövlət Bütçəsinin Müzakirələrinə Başlandı
(Milli Məclis'in Komitələrində 2021 Yılıının
Devlet Bütçəsi Müzakirələri Başladı),
(Çəvrimiçi)
<https://meclis.gov.az/?/az/news/view/4947/>
(Erişim tarixi: 26.12.2021)

“Milli Məclisin Komitələrində 2021-ci İlin
Dövlət Bütçəsinin Müzakirələrinə Başlandı
(Milli Məclis'in Komitələrində 2021 Yılıının
Devlet Bütçəsi Müzakirələri Başladı)”,
(Çəvrimiçi)
<https://meclis.gov.az/?/az/news/view/4947/>
(Erişim tarixi: 26.12.2021)

“Azərbaycandakı Kaçqın, Məcburi Köçkün
və Vətəndaşlığı Olmayan Şəxslərlə Bağlı
Statistik Məlumatlar (Azərbaycan'dakı
Kaçqın, Məcburi Göçkün və Vətəndaşlığı
Olmayan Kişilərə İlişkin İstatistiki Bilgilər)”,
(Çəvrimiçi) <https://azertag.az/xeber/1326527>
(Erişim tarixi: 14.12.2021)

AzerTac:

“İlham Aliyev Məcburi Göçkənlər üçün İnşə Edilmiş Gobu Park - 3 Yaşam Kompleksinin Açılışına Katıldı”, (Çevrimiçi)

[https://azertag.az/xeber/Prezident Ilham Aliyev mecburi kochkunler uchun salinmis Qobu Park 3 yasayis kompleksinin achilisinda istirak edib YENILANIB 2 VIDEO-1498395](https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_mecburi_kochkunler_uchun_salinmis_Qobu_Park_3_yasayis_kompleksinin_achilisinda_istirak_edib_YENILANIB_2_VIDEO-1498395) (Erişim tarihi: 25.12.2021)

Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi
resmi internet sayfası:

Müstəqil Azərbaycan (Bağımsız Azərbaycan), (Çevrimiçi)
https://republic.preslib.az/az_d1.html (Erişim tarihi: 27.10.2021)

Devlet Vergi Hizmeti:

ƏDV (KDV), (Çevrimiçi)
https://www.taxes.gov.az/uploads/2017/PV_new/EDV.pdf (Erişim tarihi: 13.12.2021)

Gabiloğlu, Elçin:

“Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin Sosial Problemləri Dövlətimizin Diqqət Mərkəzindədir (Kaçkın ve Məcburi Göçkünlərin Sosial Problemləri Dövlətimizin Dikkat Merkezindedir)”, (Çevrimiçi)
<http://xalqgazeti.com/az/news/25896> (Erişim tarihi: 23.12.2021)

Hamit, Tural:

Ağdərə Əməliyyatı (Ağdere Operasyonu), (Çevrimiçi)
<https://azlogos.eu/agd%C9%99r%C9%99-%C9%99m%C9%99liyyati/> (Erişim tarihi: 19.12.2021)

<https://www.ens.az>:

Qarabağ Müharibəsi (Karabağ Savaşı), (Çevrimiçi) <https://www.ens.az/az/qarabag-muharibesi> (Erişim tarihi: 09.12.2021)

<https://azerbaijan.az>:

İşğalın Ağır Sosial-İqtisadi Nəticələri (İşğalın Ağır Sosial-Ekonomik Neticeleri), (Çevrimiçi)

- Hüseyn, Parviz: <https://azerbaijan.az/information/907> (Erişim tarihi: 26.12.2021)
- Hocalı Faciası Fotoğraflarda, (Çevrimiçi) <https://oxu.az/war/244340> (Erişim tarihi: 27.12.2021)
- Kelbecer İl Müdürlüğü: “Kəlbəcərin İşğalı (Kelbecer'in İşgali)”, (Çevrimiçi) <https://www.kalbajar.com/isgal-tarixi> (Erişim tarihi: 05.12.2021)
- Kerimov, Dahil: “20 Yanvar Fəciəsi Azərbaycan Xalqının Yaddaşından Heç Vaxt Silinməyəcək (Ocak Faciası Azərbaycan Halkının Zihnindən Hiçbir Zaman Silinmeyecek)”, (Çevrimiçi) <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2017/yanvar/525035.pdf> (Erişim tarihi: 23.11.2021)
- Lent.az: “Ermənistanın Azərbaycana Vurduğu Zərərin Məbləği (Ermenistan'ın Azərbaycan'a Verdiği Hasarın Miktarı)”, (Çevrimiçi) <https://lent.az/news/268238> (Erişim tarihi: 09.12.2021)
- Markedonov, Sergey: “Bişkek Protokolu Atəşkəsə Çağıran Bir Bəyanatdır, Diplomatik Bir Layihə deyil (Bişkek Protokolu Ateşkese Çağırان Bir Beyanattır, Diplomatik Proje Değildir)”, (Çevrimiçi) <https://ordu.az/az/news/165213/biskek-protokolu-ateskese-cagiran-bir-beyanatdir,-diplomatik-bir-layihe-devil-sergey-markedonovun-meqalesi-> (Erişim tarihi: 27.10.2021)
- Məcburi Göçkünlərin Sosial Kalkınma Fonu: “Qaçqın və Məcburi Köçkünlərin Sosial-Məişət Vəziyyətinin Yaxşılaşdırılması və Məskunlaşdırılması (Kaçkın ve Məcburi

Mustafa, Nazim:	Göçkünlerin Sosyal Durumunun İyileştirilmesi ve İskan Ettirilmesi”, (Çevrimiçi) http://www.sfdi.gov.az/neft-fontu-emekdasliq (Erişim tarihi: 25.12.2021) 1948-1953-cü İllər (1948-1953. Yıllar), (Çevrimiçi) https://genocide.preslib.az/az_b1.html (Erişim tarihi: 16.11.2021)
Nagorno-Karabakh: Documents, Resolutions and Agreements:	Section 907 of the Freedom Support Act (Public Law 102-511), (Çevrimiçi) https://www.legal-tools.org/doc/892c51/pdf/ (Erişim tarihi: 20.12.2021)
National Legislative Bodies / National Authorities:	“Azerbaijan: Law of 1992 on the Status of Refugees and Forced Migrants”, (Çevrimiçi) https://www.refworld.org/docid/4d47eebc2.html (Erişim tarihi: 22.12.2021)
Ordu.az:	Cumhurbaşkanı Mecburi Göçkünler İçin İnşa Edilen Yaşam Kompleksinde, (Çevrimiçi) https://ordu.az/az/news/148512/prezident-mecburi-kockunler-ucun-tikilen-yasayis-kompleksinin-acilisinda-yenilenib-fotolar (Erişim tarihi: 27.12.2021)
OSCE:	OSCE Minsk Group, (Çevrimiçi) https://www.osce.org/mg (Erişim tarihi: 19.12.2021)
United States Committee for Refugees and Immigrants:	“U.S. Committee for Refugees World Refugee Survey 1997 – Azerbaijan”, (Çevrimiçi) https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain?page=printdoc&docid=3ae6a8af30 (Erişim tarihi: 13.12.2021)
Yeni Müsavat:	20 Ocak Faciasından 30 Sene Geçiyor, (Çevrimiçi) https://musavat.com/news/20-yanvar-faciesinden-30-il-otur-

- [fotolar_672763.html](https://fotolar.672763.html) (Erişim tarihi: 27.12.2021)
- Yeni Sabah: Ermeni Vandalizmi Fotoğraflarda,
(Çevrimiçi) <https://yenisabah.az/ermeni-vandalizmi> (Erişim tarihi: 27.12.2021)
- Yetirmişli, Gurban: Qarabağda Seysmoloji Tədqiqatların Yeni
İstiqamətləri (Karabağ'da Seysmoloji
Tadkilatların Yeni İstikamətləri), (Çevrimiçi)
<https://science.gov.az/az/news/open/15430>
(Erişim tarihi: 15.12.2021)

EKLER

1. TABLOLAR

1. Çarlık Rusya Döneminde Karabağ'ın Etnik Yapısında Müslüman ve Ermenilerin Nüfus Dağılımı¹²⁰

	Ermeniler	Müslümanlar	Toplam
1811	%20.8	%79	12.000 aile
1823	%21.7	%78	20.095 aile
1830	%33	%66.6	21.000 aile
1889	%45.5	%54	368.110 kişi
1897	%41.5	%57	415.722 kişi
1904	%41.6	%57.6	453.681 kişi
1914	%41	%55	582.621 kişi

2. Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nde Nüfusun Etnik Yapısı¹²¹

	1939		1959		1970		1979	
	Bin kişi	%	Bin kişi	%	Bin kişi	%	bin kişi	%
Toplam	150.8	100	130.4	100	150.3	100	162.2	100
Ermeniler	132.8	88.1	110.1	84.4	121.1	80.5	123.1	75.9
Müslümanlar	14.1	9.4	18.0	13.8	27.2	18.1	37.3	23.0
Ruslar	3.2	2.1	1.8	1.4	1.3	0.9	1.3	0.8

¹²⁰ “XIX-XX Əsrin Əvvəllərində Qarabağ Əhalisinin Etnik Tərkibi (XIX-XX. Yüzyılların Başında Karabağ Ahalisinin Etnik Tərkibi)”, 2020, (çevrimiçi), 21 Aralık 2021 tarihinde <https://qarabag.com/xix-xx-%C9%99srin-%C9%99vv%C9%99ll%C9%99rind%C9%99-qarabag-%C9%99halisinin-etnik-t%C9%99rkibi-c%C9%99dv%C9%99l/> adresinden alınmıştır.

¹²¹ Azərbaycan Cumhuriyyəti Yüksək Məhkəməsi'nin rəsmi internet sayfası, “Qarabağ 1920-1980-ci illərdə (Karabağ 1920-1980'li Yıllarda)”, 2007, (çevrimiçi), 21 Aralık 2021 tarihinde <http://supremecourt.gov.az/static/view/173> adresinden alınmıştır.

3. İşgal Edilmiş Bölgelerin Tarım İşletmeleri ve Onların Teknik Teçhizatına Dair Bilgiler¹²²

İşgal Edilmiş Bölgeler	Tarım Müesseseleri	Sovhozlar	Kolhozlar	Sovhoz-Kolhoz arası İşletmeler	Oto-Ulaşım Araçları	Traktörler
Dağlık Karabağ	99	43	49	7	800	2254
Laçın	30	28	-	2	60	70
Kelbecer	37	4	30	3	28	32
Ağdam	34	1	10	6	257	392
Füzuli	44	25	15	4	94	265
Cebrayıl	24	7	14	3	77	145
Gubadlı	25	10	12	3	-	109
Zengilan	18	10	5	3	49	158
Toplam	311	145	135	31	1365	3425

¹²² Azərbaycan Milli İlmə Akademisi Tarih Enstitüsü, **Dağlıq Qarabağ Münaqişəsi (Dağlık Karabağ Çatışması)**, Bakü, Prezident Kitabxanası (Cumhurbaşkanı Kütüphanesi), 2005, s. 106.

4. İşgal Edilmiş Bölgelerde Tarım ve Hayvancılıktan Elde Edilen Mahsul Üretimine Dair Bilgiler ¹²³

	Bitkicilik				Hayvancılık				
İşgal Edilmiş Bölgeler	Tahıl (bin ton)	Pamuk (bin ton)	Üzüm (bin ton)	Patates (bin ton)	Et (bin ton)	Süt (bin ton)	Yumurta (bin adet)	Yün (ton)	İpek (ton)
Dağlık Karabağ	100.0	-	71.8	2765	10.2	36.5	11.1	477	89.0
Laçın	3.0	-	-	46.0	2.0	4.1		198	-
Kelbecer	1.0	-	-	-	1.0	3.1	-	86	-
Ağdam	30.1	19.0	1.2	5.0	2.7	12.6	-	297	379
Füzuli	31.9	1.5	100.1	-	1.5	6.8	2.3	128	-
Cebrayıl	20.1	-	42.0	13.0	1.4	6.6	1.1	130	282
Gubadlı	6.7	-	2.9	55.0	0.6	3.3	-	-	14.4
Zengilan	4.6	-	16.3	64.0	-	2.5	-	20	82.0
Toplam	179.4	20.5	324.3	2348	20.0	75.5	14.5	1360	846.4
Ülke Genelindeki Yüzdesi	14.3	3.3	31.5	6.3	14.5	17.1	3.6	19.3	17.0

¹²³ Azərbaycan Milli İlmmler Akademisi Tarih Enstitüsü, a.g.e., s.107.

5. Mecburi Göçkünlerin Toplu Şekilde İskan Ettiği Yerler¹²⁴

Toplam:	176 258 aile, 686 586 kişi
Kamu binalarında	22 191 aile, 81 917 kişi
Öğrenci yurtlarında	20 760 aile, 83 029 kişi
Eğitim müesseseleri ve ana okul binalarında	9 593 aile, 34 887 kişi
Sanatoryum, pansiyon, dinlenme tesisleri, turist konutlarında	6 541 aile, 24 634 kişi
Çadır kamplarında	11 843 aile, 47 608 kişi
Vagonlarda	1 407 aile, 5 263 kişi
Fin evlerinden oluşan kasabalarda	6 315 aile, 27 734 kişi
Akraba evlerinde	24 321 aile, 95 620 kişi
Yerel nüfusun zapt edilmiş evlerinde ve yazlıklarında	6 637 aile, 25 722 kişi
İnşaatı yarım kalan binalarda	2 087 aile, 9 145 kişi
Çiftlik, sondaj ve yol kenarlarında	5 946 aile, 26 757 kişi
Kaçkınlar ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi tarafından inşa edilmiş kasabalarda	13 907 aile, 65 984 kişi
Uluslararası yardım kurumlarının desteği ile inşa edilmiş evlerde	6 686 aile, 30 087 kişi

¹²⁴ Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi'nin Özel Sayısı, **Ermenistan'da Gerçekleştirilen Etnik Temizleme ve Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Tarafından Azerbaycan'ın % 20 Arazisinin İşgali Sonucunda Oluşmuş Bir Milyona değin Kaçkın ve Mecburi Göçkün Hakkında Malumat. 1998-2005**, Bakü, Kaçkın ve Mecburi Göçkünlerin İşleri Üzerine Devlet Komitesi, 2005, s. 26.

6. Məcburi Göçkünlərə tanınan ayrıcalıqlar¹²⁵

✓ Geçici yaşam alanı ilə təmin edilmək
✓ İşlə təmin edilmək
✓ Sosial təminat
✓ Təhsil hüququnun təmin edilməsi
✓ Tibbi təminat
✓ Vergi ayrıcalıqları
✓ Ulaşım və kamusal ayrıcalıqlar

¹²⁵ Azərbaycan Cümhuriyyəti Kanunlar Toplusu, “Məcburi Köçkünlərin və Onlara Bərabər Tutulan Şəxslərin Sosial Müdafiəsi Haqqında (Məcburi Göçkünlərin və Onlara Eşit Tutulan Kişilərin Sosial Savunmasına Haqqında)”, 21 Mayıs 1999, (çevrimiçi), 26 Aralık 2021 tarihinde <http://www.e-qanun.az/framework/4758> adresinden alınmıştır.

2. FOTOĞRAFLAR

1. Karabağ Savaşı Sırasında:¹²⁶

¹²⁶ Çalışmada kullanılan fotoğraflar genellikle Azərbaycan Fotoğraflar Birliyi'nin arşivinden alınmıştır. Bilgi amaçlı fotoğrafların kullanıldığı haber sitelerinin internet adresi de eklenmiştir.

2. 20 Ocak 1990 Olayları:¹²⁷

¹²⁷ Yeni Müsavat, “20 Ocak Faciasından 30 Sene Geçiyor”, 20 Ocak 2020, (evrimii), 27 Aralık 2021 tarihinde https://musavat.com/news/20-yanvar-faciesinden-30-il-otur-fotolar_672763.html adresinden alınmıştır.

3. Hocalı Katliamı¹²⁸:

¹²⁸ Perviz Hüseyn, Hocalı Faciası Fotoğraflarda, 25 Şubat 2018, (çevrimiçi), 27 Aralık 2021 tarihinde <https://oxu.az/war/244340> adresinden alınmıştır.

4. Mecburi göçkünler¹²⁹:

¹²⁹ 1905.az, Mecburi Göçkünler Silsilesinden, 24 Kasım 2016, (çevrimiçi), 27 Aralık 2021 tarihinde <https://1905.az/m%C9%99cburi-kockunl%C9%99r-silsil%C9%99sind%C9%99n/> adresinden alınmıştır.

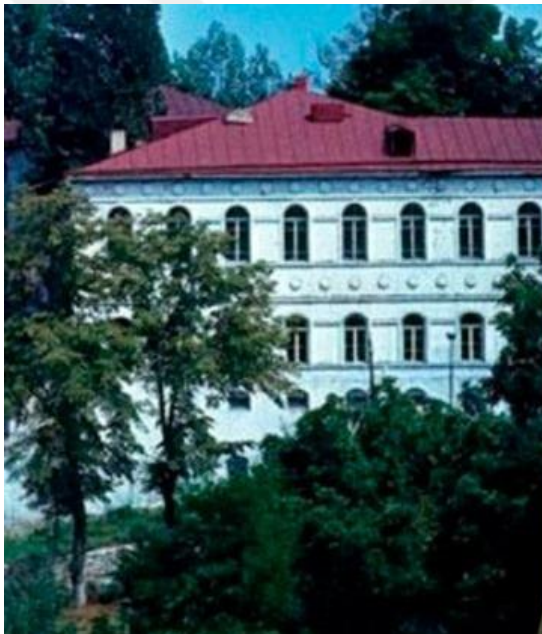

5. İşgalden Önce, İşgalden Sonra:¹³⁰

¹³⁰ Yeni Sabah, Ermeni Vandalizmi Fotoğraflarda, 19 Kasım 2020, (çevrimiçi), 27 Aralık 2021 tarihinde <https://yenisabah.az/ermeni-vandalizmi> adresinden alınmıştır.

6. Mecburi Göçkünler İçin İnşa Edilmiş Yaşam Alanları¹³¹:

¹³¹ İdp.gov.az, “məcburi köçkün ailəsi üçün yeni yaşayış kompleksi istifadəyə verilib”, 28 Aralık, 2019, (çevrimiçi), 27 Aralık 2021 tarihinde <http://idp.gov.az/az/news/958> adresinden alınmıştır.

